

**ՀԱՄԱՌՕՏ ԱԿՆԱՐԿ՝
ՇԱՄԱԽԻ ՔԱՂԱՔԻ
ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԵՒ
ՀԱՅ ԿՐԹԱՐԱՆՆԵՐԻ ՎՐԱՅ (ԺԹ. ԴԱՐ)**

ԳԷՈՐԳ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ

Շամախի քաղաքի հայութեան պատմութիւնը դարեր շարունակ գոյատեւած մի հարուստ ու ինքնատիպ հայկական ոստանի պատմութիւն է:

Տարիներ շարունակ աղբրեջանական պատմագրութիւնը (Զիա Բու-նիաթով¹, Ֆերիդա Մամեդովա², Հ. Զիդդի³ եւ շատ ուրիշներ) հետեւողականօրէն քողարկել է Շամախի քաղաքում հնուց ի վեր, ինչպէս նաեւ՝ ԺԹ. դարում ստուարաթիւ հայութեան գոյութեան փաստը: Միտումնաւոր կերպով լռութեան քողով է պատուել, կամ էլ ծայրայեղ դէպքում խիստ նուազեցուել է այդ քաղաքի սոցիալ-տնտեսական, հասարակական, հոգեւոր-մշակութային կեանքում հայերի ունեցած ծանրակշիռ ներդրումը:

Պատմութեան մէջ բազմիցս յիշատակուող հինաւուրց Շամախի քաղաքը տարածուած է Կովկասեան լեռնապարի հարաւ-արեւելեան ճիւղերի ստորոտին, փոքրիկ բլրաշարի վրայ՝ փռուած Ս. Սահակ եւ Զաքարիա գետակների խառնուելու տեղում: Քաղաքին ամենամօտիկ լեռներն են դէպի հիւսիս-արեւմուտք ձգուող Ղզղարասին եւ Փեղրաքունը⁴. «Խոր ձորեր են Շամախու արեւելեան եւ արեւմտեան կողմերն: Արեւմտեան ձորով հոսում է Մէյսարու վտակն եւ արեւելեան ձորով մի փոքրիկ առու: Երկու ջրերս միանում են պարսից թաղի ստորոտում եւ խառնում Փիր-Սահաթ գետակին: Քաղաքիս վերնամասն հարթ է, միջնամասն՝ լանջ, ստորին մասն՝ հովտահարթ»⁵, գրում է Մակար եպիսկոպոս Բարխուտարեանցը: Շամախիի մեծ գաւակ Ալեքսանդր Շիրվանզադէն զմայլանքով է նկարագրել իր ծննդավայր Շամախիի բնութիւնը. «Այնտեղ երկինքը կապոյտ է, ինչպէս Փիրուզա, երկիրը բոյսերով, ծաղիկներով փարթամ, ինչպէս մի սքանչելի պարտէզ: Այնտեղ ծնեղ եղանակը մեղմ է, դիւրեկան, ոչ քամի, ոչ փոթորիկ: Իսկ գարնանը եւ ամռանը բարձրագագաթ ծառերի վրայ գիշեր-

ցերեկ երգում են անթիւ սոխակներ: Եւ ինչ համեղ մրգեր կան այնտեղ, եթէ գիտենաք, ինչ հոտաւետ պտուղներ»⁶:

Պատմական յիշատակութիւնները վկայում են, որ հայ բնակչութիւնը Շամախիում բնակուել է վաղնջական ժամանակներից սկսած: Հայ էթնիկ տարրի վաղեմութիւնը փաստող ապացոյցներից խիստ բնորոշ է Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալեանցի վկայակոչումը. «Այսօրիկ գիւղօրայք հին են, եւ բնակիչքն (իմա՝ հայերը - Գ.Ս.) բնիկ շամախեցիք...»⁷: Համաձայն կովկասագէտ Ն. Չէյդիցի վկայութեան՝ «Շամախի քաղաքի շրջակայքում սփռուած հայկական բնակավայրերը ամենայն հաւանականութեամբ կազմում են միջին դարերում առաւել մեծ քանակութեամբ եղած բնակավայրերի մնացորդները»⁸:

Աղբիւրները վկայում են, որ տակաւին վաղ ժամանակներից Շամախիի հայութիւնը ուսումնակրթական սերտ կապեր է ունեցել Սիւնեաց մետրոպոլիտական Աթոռի հետ: Ձեռագիր յիշատակարանի վկայութեան համաձայն՝ Յովհան Որոտնեցու մահուանից յետոյ (1382), երբ Տաթեւի Համալսարանը գլխաւորում էր նրա աշակերտ Գրիգոր Տաթեւացին (1346-1411), Ջուղայից, Թաւրիզից, Սիւնիքից եւ այլ վայրերից ուսանելու եկած 12 աշակերտներից մէկը, որի անունն էր Յունան, Շամախիից էր: Ձեռագիր յիշատակարանում ասւում է. «Այլ մեք դարձցուք ի վեր ի մեծ Գրիգոր Տաթեւացին, որ ի վրդովմաց վերին աշխարհին առեալ զաշակերտս իւր ԲԺ (12)-ան... որ էին վարդապետք՝ Մխիթար Տաթեւո, Յովհանէս ի վանիցն Հերմոնի, Գալուստ ի Վաղրնդեցո, Յունան ի Շամախու...»⁹:

Շամախիի հայ բնակչութեան վերաբերեալ հետաքրքիր տեղեկութիւններ են հաղորդում եւրոպացի մի շարք ճանապարհորդներ: Այս առումով ուշագրաւ տեղեկութիւն է հաղորդում ԺԵ դարի երկրորդ կէսի իտալացի դիւանագէտ, ճանապարհորդ ու վաճառական Ջոզեֆո Բարբարօն, որը 1471-1473ին եղել է Վենետիկի դեսպանը Իրանի այդ ժամանակուայ տիրակալ Ակ-Կոյունլու Ուզուն-Հասանի արքունիքում: Վենետիկ վերադառնալու ճանապարհին Բարբարօն Թաւրիզից յետոյ լինում է նաեւ Շամախիում: Նկարագրելով Շամախին՝ նա գրում է. «Այս (Շամախին - Գ.Ս.) շատ լաւ քաղաք է, ունի չորս հազարից հինգ հազար տուն եւ շինում է մետաքս, կտաւ եւ ուրիշ քաներ իրենց եղանակով: Գտնում է Մեծ Հայաստանում¹⁰, եւ բնակիչների մեծ մասը հայ են»¹¹: Հարցի վրայ լոյս է սփռում նաեւ Իսրայէլ Օրու՝ եւրոպական տիրակալներին 1699 Սեպտեմբերի 22ին յղած զեկուցագրում տեղ գտած հետեւեալ վկայակոչումը. «Հարուստ եւ առեւտրական քաղաք է Շամախին-

...մենք այնտեղ ունենք եօթը հայ ծխական համայնքներ, եւ քաղաքի բոլոր վաճառականները եւ առետրականները հայ են»¹²։ Շամախահայերի վերաբերեալ ուշագրաւ տեղեկութիւններ է թողել 1780ականների սկզբներին երկրամաս այցելած ֆրանսիացի ուղեգիր Լուի-Ֆրանսուա Ֆերիէ-Սովրէֆը։ Նա գրում է, որ «Շամախիում բնակւում էին շատ հայեր»¹³։

Շամախիում ժ.թ. առաջին դարակէսին վաճառականութեան, կրթամշակութային բնագաւառներում եւ հասարակական կեանքում հայ բնակչութեան դերի յետագայ բարձրացման շնորհիւ, այն դիտուել է նաեւ իբրեւ հայկական քաղաք։ 1828ին, երբ Ռուսաստանը ստեղծում էր Հայկական Մարզը, Լազարեաններն իրենց առաջադրած ծրագրով, հայկական թագաւորութեան սահմաններում ընդգրկել էին նաեւ պատմական Հայաստանից դուրս գտնուող Շամախին եւ Շաքին։ «Շատ մարզեր, - ասուած էր ծրագրում, - ինչպէս Հին Նախիջեւանի, Երեւանի, Ղարաբաղի, Շաքու եւ Շամախու մարզերը՝ Էջմիածնի նախագահ վանքով կազմում են Հայաստանի վաղեմի թագաւորութեան ընդհանուր կորիզը եւ գլխատըր հիմքը»¹⁴։ 1832ի տուեալներով քաղաքում հայապատկան տների թիւը հասնում էր 279ի¹⁵։ Սարգիս Արք. Զալալեանցի հաղորդած տուեալների համաձայն Շամախիում 1850ին կար 4000 տուն, որից հայապատկան էր 600ը. «Բնակիչք են Հայք եւ Մահմետականք, տունք չորս հազար, յորոց վեց հարիւրն են Հայք...»¹⁶։

Շամախի քաղաքի ազգաբնակչութեան բնական աճի վրայ խիստ բացասական ազդեցութիւն են թողել յաճախակի կրկնուող աւերիչ երկրաշարժերը։ Շամախիում 1859ին տեղի ունեցած աղէտալի երկրաշարժի պատճառով, նոյն թուականի վերջերին նահանգային կենտրոնական վարչութիւնը տեղափոխուում է Բաքու¹⁷, որի հետեւանքով Շամախին աստիճանաբար կորցնում է երբեմնի փառքը եւ նիւթական բարեկեցութիւնը։ Այդուհանդերձ, Բաքուի հետ անհաւասար մրցակցութեան պայմաններում Շամախին փորձում էր պահպանել իր հնամենի շուքն ու փայլը՝ երկրամասի հայութեան համար նախկինի պէս մնալով որպէս հոգեւոր-եկեղեցական եւ մշակութային կենտրոն։ Շամախուց 1880 Յուլիսի 20ին Մշակին յղած մի թղթակցութիւնում ասուում է, որ քաղաքն ունէր 900 տուն հայ¹⁸։ 1886ի տուեալներով, քաղաքի ազգաբնակչութեան թիւը 22.139 էր (13.286 ար., 8.853 իգ.)¹⁹, որից հայերի թիւը արտագաղթի հետեւանքով 3.962 էր (2.690 ար., 1.272 իգ.)²⁰։ կազմելով ամբողջ բնակչութեան 17,90%ը²¹։ Նոյն թուականի տուեալներով ռուս բնակչութեան թիւը հասնում էր 668ի (512 ար., 156 իգ.), իսկ կովկասեան թա-

թարներինը (աղբբեջանցիներ - Գ.Մ.)՝ 17.509ի (10.084 ար., 7.425 իգ.)²², Շամախու գաւառային վարչութեան կողմից 1894ին անցկացուած վիճակագրութեան համաձայն՝ քաղաքի ընդհանուր բնակչութեան թիւը 22.293 էր (13.552 ար., 8.741 իգ.), որից հայերի թիւը 4.042 էր (2.624²³ ար., 1.418 իգ.)²⁴: Ըստ դաւանանքի՝ հայ բնակչութիւնը բաղկացած էր առաքելականներից եւ լութերականներից²⁵. առաքելական էին 3.641 (2.369 ար., 1.272 իգ.), լութերական՝ 401 (255 ար., 146 իգ.) հոգի²⁶: 1897ի մարդահամարի տուեալներով քաղաքի ազգաբնակչութիւնը կազմում էր 20.007 (10.463 ար., 9.544 իգ.), որից հայ՝ 2.515 (1.274 ար., 1.241 իգ.)²⁷:

Արեւելեան Այսրկովկասի՝ Ռուսաստանի տիրապետութեան տակ անցնելը հնարաւորութիւն ընձեռեց արեւելեան բռնակալութիւնից ազատագրուած ժողովուրդներին, այդ թւում եւ հայերին, վարել աշխոյժ հասարակական-քաղաքական կեանք: Տարանցիկ առեւտրական ճանապարհների վրայ գտնուող Շամախի քաղաքը ժթ. դարում եւս շարունակում էր մնալ մետաքսի արտադրութեան համաշխարհային նշանակութիւն ունեցող կենտրոններից մէկը²⁸: 1849ի տուեալների համաձայն, քաղաքում կար 217 գործարան, որից միայն 187ը մետաքսագործական էր²⁹: Ժթ. դարավերջին քաղաքում գործարանների թիւը հասնում էր 500ի³⁰: Շամախիում գործուած մետաքսն այնքան նուրբ էր, որ շուկաներում հռչակ էր վայելում «Շամախու մետաքս» անունով³¹:

Հնուց ի վեր Շամախիի առեւտրի եւ արդիւնաբերութեան մէջ ազդեցիկ դեր ունէր հայ բնակչութիւնը³²: Ընդհանրապէս, շամախահայերն առաջնակարգ մասնակցութիւն ունէին քաղաքի տնտեսութեան բոլոր ճիւղերի զարգացման գործում, որի գրեթէ ամբողջ դրամագլուխը գտնւում էր նրանց ձեռքին³³: Արտադրական այլ ճիւղերի (կաշեգործութիւն եւն.) համեմատութեամբ, շամախահայերը յատկապէս զբաղւում էին մետաքսաթելի արտադրութեամբ եւ ունէին գործարաններ³⁴: Ուշագրաւ է այն փաստը, որ տակաւին ԺԵ-ԺԶ. դդ. հայ վաճառականները մրցակցել են բրիտանական առեւտրական զօրեղ ընկերութիւնների հետ եւ պահպանել հում մետաքսի արտահանման մենաշնորհը: «Անգլիացիները, - գրում է Յարութիւն Քիւրտեանը, - 1561ին մտան Կովկասեան Հայաստան, Շամախի, Շիրվանի եւն. կողմերը առեւտուրի՝ մասնատրապէս հում մետաքսի համար, սակայն հազիւ քանի մը տարի վերջ սկսան ինքզինքնին անգոր գտնել Հայոց հետ մրցակցելու գործի մէջ»³⁵: Շամախիի հայ առեւտրականները զբաղւում էին մեծածաւալ առեւտրով եւ կապ էին պահպանում հեռաւոր երկրների հետ, իրենց ձեռքին էին կենտրոնացրել տարանցիկ առեւտուրը: Նրանց գոր-

ծունէութեան սահմանները ձգւում էին Ռուսաստանից, Պարսկաստանից, Եւրոպայից մինչեւ Կենտրոնական եւ Միջին Ասիայի երկրներ³⁶։ Հնուց ի վեր նրանց էր պատկանում Շամախու հում մետաքսի արտահանման առաջնութիւնը³⁷։

Շամախահայ վաճառականները առեւտրական կենտրոններ էին հասցնում նաեւ արեւելեան ամենաբազմապիսի ապրանքներ (համեմունքներ, կաշուեղէն, բուսական ներկեր, գորգեր եւն.), իսկ ներկրում էին տնային իրեր, պերճանքի զանազան առարկաներ եւն.³⁸։ Շամախի հայ տորօնավաճառները³⁹ կարմիր ներկի համար տորօն էին մատակարարում Մոսկուայի, Մարսէյի, Մանչեսթրի ձեռնարկատէրերին⁴⁰։

Քաղաքում հայերը զբաղւում էին 27 տարբեր արհեստներով, կային հայապատկան 97 ձեռնարկութիւն, 121 վարպետ եւ 109 ենթավարպետ ու աշկերտ⁴¹։ Հայերի շրջանում տարածուած եւ զարգացած արհեստներից էին՝ ջուլհակութիւնը, ոսկերչութիւնը, արծաթագործութիւնը, զինագործութիւնը, դերձակութիւնը, փականագործութիւնը, ձեռագործը, հրուշակագործութիւնը եւն., որոնք բաւական եկամտաբեր արհեստներ էին⁴²։ Տնային արդիւնագործութեան մէջ առաւել տարածուած էր ձեռագործը, յատկապէս առաջնակարգ տեղ էր գրաւում մետաքսէ գործուածքի արտադրութիւնը⁴³։ Շամախիում պատրաստուած գլխաշալը մեծ պահանջարկ եւ կիրառութիւն է ունեցել ինչպէս տարածաշրջանում, այնպէս էլ Հայաստանի տարբեր շրջաններում⁴⁴։

Շամախին յայտնի էր իր այգիներով եւ վարդաստաններով, որը արդիւնք էր բնակլիմայական նպաստաւոր պայմանների եւ բարբեր հողի⁴⁵։ Քաղաքը շրջապատուած էր գեղեցիկ այգիներով⁴⁶։ Շամախու շրջապատում եղած այգիների մէջ նշանաւոր էին Լալայեաններին, Քալանթարեաններին, Տէր-Յովհաննիսեաններին եւ Թառանեաններին պատկանող այգիները⁴⁷։

Շամախիի շրջակայքն ունէր նաեւ նաւթային հարուստ անմշակ հողեր։ Օրինակ՝ քաղաքից ոչ հեռու գտնուող Ալ. Սերերբեակեանցի կալուածքում 1898 Հոկտեմբերի սկզբներին հողի վերին շերտերում յայտնաբերուել էր մեծ քանակութեամբ նաւթ, որից օգտուել են նաեւ շրջակայ հայկական գիւղերը⁴⁸։

Սոցիալ-դասային կառուցուածքի առումով՝ Շամախիի հայ բնակչութիւնը բաղկացած էր ազնուական, քաղքենիական, վաճառական, պատուաւոր քաղաքացիների եւ գիւղացիական դասերից⁴⁹։

Շամախիում լայն ճանաչում ունէին Քալանթարեան, Դոլուխանեանց, Աւշարեանց, Շահնագարեանց եւ Լալայեանց տոհմերը։ Նշանա-

ւոր հայերից էին Նիկողայոս Ախվերդեանը, Մովսէս Ներսէսեանցը, Մեծ-
յում Շահնազարեանցը, Գէորգ Տէր-Սահակեանցը, Սարգիս Տէր-Յով-
հաննիսեանցը⁵⁰ եւ ուրիշներ:

Շամախիի հայ մեյլիքական տոհմերից առանձնայատուկ դերակա-
տարութիւն է ունեցել Լալայեան գերդաստանը: Այդ գերդաստանի շա-
ռաւիղներից Շամախիում եւ Բաքուում ծաւալած իրենց բարերարու-
թեամբ յատկապէս մեծ ճանաչում էին ձեռք բերել Մարկոս բէկ Լալայ-
եանի որդի Պօղոս բէկը եւ նրա 8 որդիները (Աթանաս, Յովհաննէս,
Մկրտիչ, Մարգար, Գէորգ, Յակոբ, Մարկոս եւ Կարապետ)⁵¹: Լալայ-
եանները Շամախիում ունէին չքեղ տներ, քարւանատներ, բաղնիք, քա-
ղաքից դուրս կալուածներ որոնց թւում թաթարաբնակ երկու նշանա-
ւոր գիւղ (Ղարաղալլի, Արար Սարուն), ջրաղացներ, վարելատեղեր, ա-
րօտատեղեր, այգիներ, ամառանոցներ, ձմեռանոցներ, որսատեղեր եւ
բազմաթիւ ծառաներ⁵²: Կարապետ բէկ Լալայեանը մշտապէս նուիրա-
տութիւններ է կատարել յօգուտ Շամախու թեմական դպրոցի⁵³: Նա
իր նիւթական միջոցներով 1840-1841ին Շամախիում կառուցում է չքեղ
մի տուն եւ այն նուիրում ռուսական կառավարութեանը, ուր եւ յետա-
գայում տեղաւորում են նահանգային հիմնարկութիւնները⁵⁴: Բաքու-
ում բնակուող Գէորգ բէկը միշտ նիւթապէս աջակցել է Մարդասիրա-
կան Ընկերութեանը եւ Եկեղեցական Աղքատախնամ Հոգաբարձու-
թեանը⁵⁵: Իրենց հօր գործերը շարունակել են նաեւ որդիները: Օրինակ,
Բաքուում բնակուող Աթանասի որդի Ալեքսանդրը, իր ժամանակի աչքի
ընկնող գործիչներից էր: Բարեգործական իր ձեռնարկումների համար
Ռուսաստանի ցար Ալեքսանդր Գ-ի կողմից արժանացել էր մի շարք
պարգևների (Աննայի Յրդ, Ստանիսլաւի 2րդ աստիճաններ եւ մեդալ-
ներ)⁵⁶: Հայկական Աշխարհի վկայութեամբ. «Մեծապատիւ Պ. Լալայ-
եան եղբայրները հայագն հարստականների մէջ առաջնակարգ տեղ
են բռնում Աստուծուց շնորհուած նիւթական ապահովութեամբ»⁵⁷:

Այդ չրջանում, Բաքուում առեւտրի եւ արդիւնաբերութեան բնա-
գաւառներում լայն գործունէութիւն էին ծաւալել նաեւ բնիկ շամախե-
ցիներ Աղամեան եղբայրները՝ Արգարը⁵⁸, Ալեքսանդրը, Յովհաննէսը եւ
Դաւիթը, որոնք հիմնել էին «Եղբ. Աղամեան» առեւտրական ընկե-
րութիւնը: Նշանաւոր եւ շնորհազարդ այդ գերդաստանի նահապետն էր
ԺԹ. դարի վերջերին Շամախիից Բաքուում մշտական բնակութիւն
հաստատած վաճառական Սահակ Աղամեանը⁵⁹:

Շամախին ծննդավայր է հայ մեծանուն մի շարք մտաւորականնե-
րի: Այդտեղ են ծնուել երկու քոյրերի զաւակներ Շիրվանզադէն եւ Յով-

հաննէս Աբելեանը, վերջիններիս մօր մօրաքրոջ որդի Կոստան Զարեանը⁶⁰, գրականագէտ, թատերագիր եւ թարգմանիչ, Լայպցիգի Համալսարանի փիլիսոփայութեան դոկտոր Սեդրակ Թառայեանը, բանաստեղծ, արձակագիր Վահան Գալֆայեանը, գեղեցկատես դերասանուհի Եւգինէ Սերարը⁶¹, պարուհի, դերասանուհի, գրող եւ գրականագէտ, Իրանում եւրոպական տիպի առաջին թատրոնի հիմնադիր Սոֆիա Փիրբուղաղեանը, Արմէն Օհանեանը⁶², Ս. Պետերբուրգի Գեղարուեստի Ակադեմիայի շրջանաւարտ, Ռուսաստանի Վիբորգ քաղաքի դպրոցներից մէկում 1892ին նկարչութիւն դասաւանդած Ստեփան Ներսէսովը (Ներսէսեան, 1859-1894)⁶³, Բաքուում ճանաչուած երգուեստ ատենակալ եւ փաստաբան Սահակ Տէր-Ստեփանեանց Գուրգէնեանը (Աղուանից)⁶⁴ եւ շատ ուրիշ նշանաւոր գործիչներ:

Շամախիի հայութիւնը մեծ դերակատարութիւն ունէր նաեւ հասարակական կեանքում: Շամախու քաղաքային հասարակական վարչութիւնը գործել է 1896 Դեկտեմբերի 28ից⁶⁵: Քաղաքային վարչութիւնը բաղկացած էր 12 հոգուց: Հայ վաճառականներից լիազօրներ են ընտրուել Մարտին Ղազարեանը, Քրիստափոր Մինասեանը եւ Յարութիւն Մատուրեանը⁶⁶: Շամախու քաղաքային աւագ էր ընտրուել տեղի ազգեցիկ հայերից, մեծահարուստ Ալեքսանդր Լալայեանը, որի օգնականն էր վաճառական Անտոնեանը: Լալայեանն այդ պաշտօնը զբաղեցրեց մինչեւ 1899ի Յունիսը եւ ազատուեց Բաքուի նահանգապետին յղած իր դիմումի համաձայն՝ Բաքու մշտական բնակութեան մեկնելու պատճառով⁶⁷: Աւելի ուշ՝ 1901-1902ին քաղաքային աւագի պաշտօնակատարն է եղել ազգեցիկ հայերից Ղազարեանը⁶⁸: 1895ին, Շամախու գաւառային վարչութեան տարբեր գրասենեակներում պաշտօնավարող⁶⁹ հոգուց ռուսներ էին 26ը, հայեր՝ 18ը, իսկ կովկասեան թաթարներ՝ 10ը, այդ թւում՝ գրասենեակային ծառայողներից ռուսներ էին 12ը, հայեր՝ 17ը եւ կովկասեան թաթարներ՝ 9ը⁷⁰: Շամախիում գործում էր Բաքուի Հայոց Մարդասիրական Ընկերութեան մասնաճիւղը⁷¹:

Շամախիի հայերի կենցաղը տարբերում էր բուն Հայաստանում բնակուող հայերի կենցաղից ոչ էութեամբ, այլ առանձին մանրամասներով: Իսկ հիմնականում շամախահայերի կեանքը այնպիսին էր, ինչպէս Այսրկովկասի միւս ոչ-մեծ քաղաքներում: Նոյն ծէսերն ու սովորոյթները, միայն՝ երբեմն շատ գունեղ: Այսպէս, ժամանակի մամուլում հրատարակուած նիւթերից տեղեկանում ենք, որ շամախահայերը կենցաղում տարբեր առիթների (հարսանիք, նշանդրէք, թաղում, մկրտութիւն, եկեղեցական տօներ եւն.) ժամանակ իրենց ծախսումների մէջ ե-

դել են չափազանց շուայլ: Եւ ահա այդ սովորութեանը վերջ տալու նպատակով, Շամախու հայոց թեմը, յանձինս նրա առաջնորդների, ժամանակ առ ժամանակ մշակել է հասարակական կեանքի առաջընթացը ապահովող կանոնադրութիւններ: Թեմի առաջնորդ Դանիէլ Արք. Շահնազարեանցը (Տարօնեցի, 1863-1868) 1865 Փետրուարի 25ին մշակում է մի կանոնադրութիւն, որը շամախահայերին յետ պէտք է պահէր այդ աւելորդ ծախսումներից⁷¹: Ինչպէս ասուած է կանոնադրութիւնում. «...մեծք թէ փոքունք, տեսանելով մեր քաղաքի մի շուայլ արարողութիւնները ներս մտած մեր մէջ ունայն ծախքերով եւ սնոտի սովորութիւններով, որից որ օր ըստ օրէ ծագում է եւ սաստկանում զանազան անկարգութիւններ եւ վնասներ մեր հասարակաց կենցաղվարութեան մէջ, հաստատեցինք այս յետագայ կանոնները, որպէս օրէնք յախտնական հասարակութեան օգտի համար»⁷²: Շամախի հայերն անգամ ստորագրութեամբ հաստատում են այդ կանոնադրութիւնը, որը որպէս օրէնք պէտք է կիրառուէր իւրաքանչիւր շամախեցու կողմից: Դժուար է ասել թէ որքան ժամանակ են կիրառուել կանոնադրութեան այդ կէտերը, մանաւանդ որ շամախահայերը իրենց կենցաղում հնուց ի վեր եղել են խիստ աւանդապահ եւ հիմնականում սովորոյթներով առաջնորդուող ժողովուրդ: Յայտնի է սակայն, որ ԺԹ. դարի 80ականներին այդ բարքերը դարձեալ շարունակուել են նրանց կենցաղում⁷³:

Ըստ ԺԹ. դարի վերջի վկայութիւնների՝ Շամախին համարւում էր քաղաքաշինութեան ժամանակի պահանջներին համապատասխան կառուցուած երկյարկ-եռայարկ տներով քաղաք: Քաղաքի կառուցապատման համար զգալի աշխատանք են կատարել յատկապէս հայ արհեստաւորներն ու ճարտարապետները: Շամախին ԺԹ. դարի վերջերին հիմնականում բաժանուած է եղել երկու մեծ թաղամասերի⁷⁴: Հայերից բացի, քրիստոնէական թաղամասում ապրել են նաեւ ռուս պետական պաշտօնեաներ⁷⁵: Հայերի բնակելի տները եղել են միայարկ, երկյարկ ու եռայարկ, սիւնաշար պատշգամբներով ու նախասրահներով: Գաբրիէլ Քաջերունու վկայութեամբ. «Այնուհետեւ դէպի վեր, լանջի վերայ շարունակում են քաղաքի հայկական թաղը եւ բազարի մի մասը իրենց տներով, փողոցներով, աղբիւրներով եւ այլն: Իսկ վերի՝ երկրորդ հարթավայրի վերայ տարածուած է քաղաքի նոր մասը, աւելի գեղեցիկ եւ կանոնաւոր մասը, հայոց եւ խառն ռուսների հետ քրիստոնեայ թաղը, լայն՝ խաչածեւ փողոցներով...: Նոր թաղումն են հայ եւ ռուս բնակչութեանց աչքի ընկնող տները. զոր օրինակ հանգուցեալ Ալեքսանդր Լալաեւի տունը իւր պարտէզով որ խիստ բարձրութիւնից նայում է

ներքի բազարի՝ քաթարների քաղի եւ մեշիտների վերայ: Նա շինած է պետութեան կողմից Շամախին նահանգական քաղաք եղած շրջանում եւ այդ տան մէջ բնակում էր նահանգապետը: Հայոց եկեղեցուց քիչ ցած քարձրանում է Նազարեանների եռայարկ սրբատաշ ամուր տունը, որ իրեն գոյութիւնը անասան պահել է երկրաշարժերի դէմ: Ապա գալիս են Խճաւածկ փողոցի վերայ Քալանթարեանների երկյարկանի քարաշէն տունը, Սարգսեանի եւ այլոց տները: Միւս փողոցների վերայ Տէր-Ստեփանեանի, Արզումանեանի, Եզանեանի, Գեանջեցեանի եւ այլոց բազմաթիւ տներ: Ապա գալիս են փողոցների վերայ հայոց խանութներ...»⁷⁶: *Քաղաքում հայապատկան տներն իրենց հարտարապետական յորինուածքով եւ շքեղութեամբ զգալիօրէն տարբերուել են թաթարների տներից*: «Շամախու հայ եւ թուրքի հին բնակարանը միմեանց նման է, իսկ նոր շինութիւնների մէջ հայինը գերազանց է: Վերջին ժամանակներս անհատների տան կտուրները ծածկում են կուպրով, որ բերում է Բաքուից: Բոլոր թէ հին եւ թէ նոր տները քարաշէն են»⁷⁷, գրում է Մշակը:

Հայերը նկատելի վերելքի էին հասել նաեւ Շամախիի մշակութային կեանքում, որով եւ իրաւամբ Շամախին համարւում էր հայկական մշակոյթի կենտրոն: 1870ին հիմնուել է Շամախու երկսեռ դպրոցների գրադարանը⁷⁸: 1870ականների վերջերին մի խումբ թատերասէրների կողմից կազմակերպուել են ներկայացումներ⁷⁹: Այդտեղ տարբեր տարիներին թատերական հիւրախաղերով հանդէս են եկել Բաքուի հայկական եւ ռուսական թատերախմբերը⁸⁰: Այնտեղ զարգացած էր Ասիական Պարարուեստի Դպրոցը: ղեկւելա 1876ին Ֆրանսիացի գրող կոմս Դը Գոբլինօն իր «Շամախեցի Պարուհին» վերտառութեամբ պատմուածքում գրել է. «Քաջ յայտնի է, որ Շամախի քաղաքը նշանաւոր է իր հաճոյքների նուրբ ընտրութեամբ: Այնտեղ կար պարուհիների դպրոց, որոնք ամեն երկրում հիացում էին պատճառում եւ նշանաւոր էին մինչեւ պարսկական նահանգները: Բնականաբար, մարդիկ զանգուածաբար գնում էին այս նուրբ տեղը՝ ըմբռնելու համար այդքան գեղեցիկ հոգիների տեսարանը»⁸¹: Այդ դպրոցի լաւագոյն սաներից է եղել շամախեցի պարուհի, վերոյիշեալ Արմէն Օհանեանը⁸²:

Շամախիի հայութիւնն ունեցել է ժողովրդական հարուստ բանահիւսութիւն: Գրականութեան ակունքը եղել է աշուղական պոեզիան, որն սկսած ԺԸ դարից զարգացում էր ապրում Շամախիում⁸³: Շամախիում արմատաւորուած գուսանա-աշուղական արուեստի շօշափուկները հասնում էին մինչեւ Դաղստան եւ Աստրախան⁸⁴: Բնութագրուող

ժամանակաշրջանում Շամախիում հանդէս եկան մի շարք երգիչ-գուսաններ, որոնցից նշանաւոր են եղել՝ Շամախի քաղաքում գործած, մասնագիտութեամբ ոսկերիչ Արրահամ Մարտիրոսեանը (աշուղական անունը՝ Զարգեար, վերցրել է իր հօր արհեստի անուանումից (1824-1874)⁸⁵։ Նա գրել է հայերէն բանաստեղծութիւններ եւ աշուղական երգեր։ Բաքուում 1886ին ապա 1890ին լոյս են տեսել նրա երգերը «Զարկեարի Քնարը» վերնագրով⁸⁶։ Շամախիում գործում էր կոյր երգիչ Յարութիւն Յովհաննիսեան-Ալեքսանդրեանը (աշուղական անունը՝ Մայիֆ (1825-1901)⁸⁷։ Հանդէս գալով ոչ միայն որպէս ստեղծագործողներ, այլեւ կատարողներ, Շամախիի հայ աշուղները յօրինել են այնպիսի երգեր, որոնք լինելով իրենց ժամանակակիցների մտքերի ու յոյզերի արտայայտութիւնը, սիրուել են նրանց կողմից, մտել երաժշտական կենցաղի մէջ, իրենց ստեղծած երգերով զգալի չափով հարստացրել հայրենի աշուղական գրականութիւնը։ Շամախիի հայ աշուղներն իրենց երաժշտարուեստը ցուցադրում էին Բաքուում յաճախակի կազմակերպուող «արեւելեան» համերգերի ժամանակ, ուր հանդէս էին գալիս նաեւ օտարազգի աշուղները⁸⁸։ Այդ երեկոները մեծ ժողովրդականութիւն են վայելել բաքուահայերի շրջանում։ Շամախիում շարաֆը մէկ անգամ կազմակերպւում էին նաեւ գրական երեկոներ, ուր քննարկւում էին ժամանակակից գրողների ստեղծագործութիւնները⁸⁹։

Գրագիտութեան մակարդակով շամախահայերն անհամեմատ բարձրը դիրքում էին կովկասեան թաթարների նկատմամբ։ Տարբեր տարիներին շամախահայերը մշտապէս բաժանորդագրուել են հայատառ լրագրերի եւ ամսագրերի, այդ թւում՝ Արարատ, Մեղու Հայաստանի, Բազմավէպ, Նոր-Դար եւն։ Ուշագրաւ է այն, որ քաղաքում գործող երկու գրասենեակները, որոնք կատարում էին վճարովի տարաբնոյթ ծառայութիւններ (խնդրագրերի եւ նամակների գրութիւն, թարգմանութիւններ եւն) պատկանում էին հայերին⁹⁰։ Մշակի Շամախիի թղթակցի «Հ. Ղ.» ծածկանունով հանդէս եկող Գարեգին Քհնյ. Ղուկասեանի թղթակցութիւնում այս առիթով ասւում է. «Շամախու քուրքերի մէջ չկայ ոչ մի հատ քարեգործական կամ ուրիշ հասարակական ընկերութիւն»⁹¹։

Շամախիում զարգացած էր նաեւ հրատարակչական գործը։ 1849ին Մովսէս Զոհրապեանցին, Մարգար Ղուլիեանցին եւ Մինաս Տարդիլիջեանցին պատկանող տպարանում տպագրւում է շուրջ 265 էջանոց Գիրք Սաղմոսաց Դաւթի աշխատանքը, որի յիշատակարանում ասուած է. «Ի հայրապետութեան տեառն Ներսէսի Ե. կաթողիկոսի Ամենայն հայոց

եւ զանազան նշանաց ասպետի. Հրամանաւ վիճակային Հայոց Կոնսիստորիային Շիրվանու. Շամախի, ի տպարանի երից ընկերացն՝ Մովսիսի Ձոհրապետանց, Մարգարէի Ղուկեանց եւ Մինասի Տարղիլի-ջեանց»⁹²: *Շամախիում 1856ին ուն Աթա Գրիգորեան Մոսկուայից բերած հայկական տառերով հիմնում է մի համեստ տպարան, ուր տպագրւում է տեսնում Մովսէս Ձոհրաբեանի Պարապոյ ժամք բանաստեղծութիւնների ժողովածուի Ա. հատորը: Այդ ժողովածուում զետեղուած էր նաեւ Ջորջ Բայրոնի «Շիլոնի Կալանաւորը» ստեղծագործութիւնը*⁹³:

*Անդրադառնալով Շամախի քաղաքի համընդհանուր զարգացման գործում հայերի ունեցած մեծ դերակատարութեան փաստին՝ «Շամախեցի» ծածկանունով հանդէս եկող Յարութիւն Բարադամեանը գրում է. «Եւ շամախեցիներից ոչ ոք չի կարող ուրանալ հայերի մեծագործութիւնները թէ՛ քաղաքին ջուր մատակարարելու խնդրում, թէ՛ դպրոցական եւ թէ այլ հանրօգուտ ասպարէզներում, որոնցից հաւասարապէս օգտուում էին բոլորը, առանց ազգի խտրութեան: Մինչդեռ քուրքերի մէջ քաղաքակրթութիւնը կասեցնող երեսյթներից դուրս՝ սպանութիւններից, աւազակութիւններից բացի այլ բան մենք չենք կարող ցոյց տալ, ուր մնաց հանրօգուտ գործ կամ բարեգործութիւն...»*⁹⁴:

*Հայերի ու կովկասեան թաթարների հասարակական կեանքի սոցիալ-բարոյական նկարագրի համեմատական բնութագիրը ներկայացնելու համար մէջբերենք Մշակում Շամախիի թաթարների վերաբերեալ արուած հետեւեալ դիտարկումները. «Տեղւոյս քուրք ազգաբնակչութիւնը, եթէ ասեմ աշխարհակալ Չինկիգխանի եւ Լանկ-Թամիրի օրերից մինչեւ այսօր իր վայրենի եւ արիւնաբքու բնատրութիւնից մի կորեկի չափ թողած չէ, բոլորովին չեմ սխալուի... Բայց մեր տեղւոյս մահմետական տարրը, չնայելով իր, համարեա թէ, մի ամբողջ դար ռուսաց ուղորմած Կայսրութեան օրէնքներով կառավարուելուն, դարձեալ իր արիւնասէր եւ սպանիչ բնատրութիւնից մի մանանխոյ հատի չափ չէ կորցրած: Թաղը թաղի վրայ կը յարձակուեն: Այդ դէպքում ոստիկանութիւնը եւ քաղաքիս կառավարութիւնը անկարող կը լինի նրանց խաղաղեցնելու: Յայտնի է 1866 թ. կոտորածը, երբ մի վարունգի առիթով 76 քուրք մարդ սպանուեցին»*⁹⁵:

ԿՐԹԱԿԱՆ ՄԱՐԶԸ

Այսրկովկասը Ռուսաստանին միաւորելուց յետոյ, չնայած ցարիզմը վարում էր հպատակ ժողովուրդների գաղութացման եւ ուժացման քաղաքականութիւն, այդուհանդերձ ԺԹ. դարի սկզբին եւ յաջորդ տաս-

նամեակների ընթացքում սոցիալ-տնտեսական վիճակի բարելավմանը գուզընթաց որոշակի աշխուժացում նկատուեց Շամախիի հայերի կրթական կեանքի բնագավառում: Դպրոցը՝ աճող սերնդի կրթութեան եւ լուսաւորութեան գործը, նահանգի հայ բնակչութեան առաջնահերթ եւ հրատապ խնդիրն էր: Մահմեդական հոծ զանգուածով շրջապատուած հայ բնակչութեան համար ուժացումից խուսափելու եւ ազգային-ինքնագիտակցութիւնը պահպանելու գործում աւելի էր մեծացել ազգային լեզուով գործող դպրոցների դերը: Եւ այդ էր պատճառը, որ Շամախու թեմի առաջնորդներն ու բարեգործական ընկերութիւններն իրենց ուշադրութիւնը մշտապէս բեւեռում էին այդ խնդրի վրայ:

Նախքան հայկական դպրոցների բացումը Շամախիում հայ երեխաներն իրենց ուսումը ստացել են արքունի ուսումնարաններում: Յարական արքունիքի կողմից 1829 Օգոստոսի 2ին հրապարակուած «Անդրկովկասեան Ուսումնարանների Կանոնադրութեան» հիման վրայ ուսումնարաններ բացուեցին նաեւ Շամախիում, Ղուբայում, Բաքուում եւ Դերբենդում: 1838ին ուսումնարան է հիմնուում նաեւ Շամախիում, որ 1858ի դրութեամբ 144 սովորողներից հայեր էին 81ը⁹⁶: Ընդհանուր առմամբ, 1866ի դրութեամբ Շամախի քաղաքում գործող երկու ուսումնարաններում սովորում էր 169 (117 ար., 52 իգ.) հայ աշակերտ եւ դասաւանդում էր 9 ուսուցչուհի⁹⁷: 1877ին Շամախի քաղաքում Բաքու-Դերբենդի վարչական տնօրինութեան իրաւասութեան ներքոյ բացուեց քաղաքային ուսումնարանը: 1895ին այն ունեցել է 138 աշակերտ, որից հայ՝ 86 (20 գիւղարնակ, 66 քաղաքարնակ), 37ը՝ թաթար եւ 15ը՝ ռուս⁹⁸: Ուսումնարանն ունեցել է գրադարան՝ 1343 կտոր գրքով, որից հայերէն՝ 24⁹⁹: Ինչպէս երեւում է բերուած օրինակներից, կովկասեան թաթարների յետամնացութիւնը ակնառու էր նաեւ կրթութեան բնագավառում: Այն աւելի ակնառու է դառնում ամբողջ բնակչութեան թուի հետ նրանց տուեալների համադրման դէպքում: Հարցի առթիւ հետաքրքրական դիտարկում է անում ականաւոր արեւելագէտ եւ գրող Ա. Գաֆանգէլ Կրիմսկին՝ նշելով. «Կովկասում նոյնպէս թիւրքական օսան այնքան էլ առաջադէմ չէր...»¹⁰⁰:

Քննուող ժամանակահատուածում Շամախիում գործել են հայկական թեմական, ծխական եւ մասնաւոր դպրոցներ: Ըստ այդմ՝

Թեմական Դպրոց Կամ Սեմինարիա

Ի տարբերութիւն ռուսահայոց այն թեմերի, որոնք նիւթապէս գտնուում էին առաւել բարուօք վիճակում եւ կարճ ժամանակամիջո-

ցում ստեղծեցին թեմական հոգեւոր դպրոցներ, Շամախիում այդ գործընթացը տեւականօրէն ձգձգուեց: Հիմնական պատճառն այն էր, որ թեմը գտնուելով նիւթական սուղ պայմանների մէջ, միջոցներ չէր կարողանում հայթայթել թեմական դպրոցի բացման համար, ուստի եւ սկզբնական շրջանում բացուեց միայն տարրական եկեղեցական դպրոց¹⁰¹: Այս առումով հետաքրքրական է Ալեքսանդր Երիցեանի բնութագրումը Շամախու թեմի վերաբերեալ. «Այդ միջոցներում շատ խեղճ ու անբարեկարգ էր նաեւ Շամախու կամ Ծիրվանի քեմը... ոչ մի ուսումնարան կար եկեղեցական հասոյթների սակաւութեան պատճառով»¹⁰²: Թէեւ 1838ին թեմական իշխանութեան կողմից դպրոցի համար արդէն վարձուել էր շէնք, սակայն, համապատասխան ուսուցիչների բացակայութեան պատճառով դպրոցի բացումը յետաձգուեց մինչեւ 1840 երբ արդէն գտնուել էին 2 ուսուցիչ, որոնցից մէկն անգամ համաձայնուել էր աշխատել ձրիաբար: Սակայն, միջոցների պակասութեան պատճառով դպրոցը գործեց մինչեւ 1842¹⁰³: Թեմական դպրոցի բացումը տեղի ունեցաւ 1844 Մայիսի 28ին (այլ աղբիւրների տուեալներով՝ 1843) թեմի առաջնորդ Մատթէոս Եպս. Վեհապետեանի (Երեւանցի, 1841 - 1847) ջանքերով եւ եկեղեցական մարմինների ու բնակչութեան հայթայթած միջոցներով¹⁰⁴: Դպրոցում դասաւանդել են հայերէն եւ ռուսերէն ընթերցանութիւն, վայելչագրութիւն, քերականութիւն, ճարտասանութիւն, երգեցողութիւն, թուաբանութիւն, պատմութիւն, աշխարհագրութիւն եւ սրբազան պատմութիւն: Դպրոցը թէեւ գտնուում էր վատթար պայմաններում, այդուհանդերձ այն շարունակել է իր գործունէութիւնը եւ փակուել 1851ին¹⁰⁵: Դպրոցի գործունէութեան երկրորդ շրջանը սկսւում է 1858ին, սակայն ոչ որպէս թեմական, այլ՝ ծխական հոգեւոր ուսումնարան¹⁰⁶: Դպրոցի գործունէութիւնը որոշակի կանոնակարգուած հիմքի վրայ է դրել թեմի առաջնորդ Դանիէլ Արք. Շահնազարեանցը, որի օրօք առաջին անգամ կազմուել է դպրոցի կանոնադրութիւնը, ընտրուել են հոգաբարձուներ, հրաւիրուել են համապատասխան ուսուցիչներ¹⁰⁷: 1877ին դպրոցն ունեցել է 3 ուսուցիչ եւ 79 աշակերտ¹⁰⁸: 1881ին դպրոցաշէնքի այրուելու պատճառով, դասերն անցկացուել են թեմի կոնսիստորիայի շէնքի վերնաթիւղում: Դպրոցը գործել է ծանր եւ սուղ պայմաններում ուստի եւ չի կարողացել բարձրանալ ծխականի մակարդակից: 1885ին դպրոցը դարձեալ փակուել է եւ վերաբացուել 1886ին, որից յետոյ այն ամբողջովին եւ պաշտօնապէս դասուել է ծխական դպրոցների շարքին եւ շարունակել է գոյութիւնը թեմի աղքատիկ եկամուտների հաշուին¹⁰⁹: 1888-89 ուսումնական տարուայ վի-

ճակագրական տեղեկագրերում դպրոցը նշուած է ոչ թէ որպէս թեմական, այլ՝ տղայոց երկդասեան ծխական դպրոց՝ 147 աշակերտով¹¹⁰։ Այսպիսով, թէեւ Շամախու դպրոցը կրում էր թեմական անունը, սակայն, աննպաստ պայմանների թելադրանքով այդպէս էլ երբեք չհասաւ թեմականի մակարդակին։

Թեմի առաջնորդ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատեանցի (1887-1894) նախաձեռնութեամբ եւ ատենադպիր Արրահամ րէկ Շահվերդեանցի օժանդակութեամբ դպրոցի նախկին տեղում 1890ին կառուցւում է նոր շէնքը¹¹¹։ Այդ շրջանում դպրոցն ունեցել է իր գրադարանն ու ընթերցարանը, ուր պահուել են 6 ձեռագիր եւ 450 հայերէն եւ ռուսերէն տպագիր գրքեր¹¹²։ Տարբեր տարիների ընթացքում թեմական դպրոցին նուիրատուութիւններ են կատարել բարերարներ Կարապետ Լալայեանցը, Կարապետ Քալանթարեանցը, Նիկոլայ Կաճկաճեանցը, Բաղդասար Նազարեանցը եւ Մարտիրոս Միրզաբեկեանցը¹¹³։ Դպրոցին իր կտակով նիւթական միջոցներ է տրամադրել (300ռ.) նաեւ Բաքուի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցու քահանայ Թադէոս Բուդաղեանցը¹¹⁴։ 1890ին դպրոցում սովորել են 80 աշակերտ, որից 47ը՝ վճարովի, 33ը՝ ձրի հիմունքներով¹¹⁵։ Յետագայ ժամանակներում, երբ դպրոցը յայտնուել էր նիւթական անմխիթար վիճակում, Մեսրոպ Արք. Սմբատեանցը ծրագրում է թեմական դպրոցը Շամախուց տեղափոխել Բաքու եւ այդտեղ բացել թեմական նոր դպրոց, որի մասին 1893 Դեկտեմբերի 20ին գրել էր Մկրտիչ Ա. Վանեցի կաթողիկոսին։ Սակայն, մտավախութիւն ունենալով, որ Շամախուց երեխաները ի վիճակի չեն լինելու՝ գալ Բաքու եւ ուսում ստանալ, խնդիրն այդպէս էլ մնում է առկախ։ 1895ին դպրոցն ունեցել է 5 ուսուցիչ եւ 127 աշակերտ¹¹⁶։ Նոյն թուականին դպրոցի գրադարանն արդէն ունէր 772 անուն գիրք¹¹⁷։

1896ին դպրոցը դարձեալ փակուել է¹¹⁸։ Մտահոգ դպրոցի վերաբացմամբ, Մկրտիչ Ա. կաթողիկոսը 1896 Հոկտեմբերի 27ի կոնդակով դիմում է Բաքուի հայ մեծահարուստներին եւ ակնկալում վերջիններեւ նիւթական աջակցութիւնը¹¹⁹։ Կաթողիկոսը մտադրուել էր վերաբացուող թեմական դպրոցը Շամախուց տեղափոխել Բաքու։ Դպրոցի վերաբացման կազմակերպչական աշխատանքները գործի դնելու նպատակով կաթողիկոսի հրահանգով Բաքու է մեկնում եկեղեցական-կրթական գործի եռանդուն գործիչ Խորեն Եպս. Ստեփանէն։ Նոյն թուականին շամախահայերը 400ից աւելի ստորագրութեամբ նամակով դիմում են Մկրտիչ Ա. կաթողիկոսին, խնդրելով նրանից դպրոցը վերաբացել ոչ թէ Բաքուում այլ Շամախիում։ «Ամէնիս սրտագին բաղ-

ձանքն է,- գրում էին շամախահայերը,- մեր ճգնաժամի օրերում գեթ քացուած տեսնել Շամախում մեր միակ մխիթար լոյս ու ապաւէն քեմական դպրանոցը հենց տարուոյս Սեպտեմբերից սկսած»¹²⁰։ Պէտք է նկատել այն հանգամանքը, որ թեմական դպրոցը Շամախուց Բաքու տեղափոխելու խնդիրն այդ օրերին լայն քննարկման առարկայ էր դարձել նաեւ մամուլում։ Աւետիք Արասխանեանցը Մուրճ ամսագրում մի առանձին յօդուածով հանդէս գալով հարցի առնչութեամբ, առաջարկում է դպրոցը Շամախուց տեղափոխել Բաքու, այդ քայլը պայամանաւորելով նրանով, որ խիստ նուազել էր Շամախի եւ Գէօքչայ գաւառների հայ աշակերտների թիւը, մինչդեռ Բաքուում կարող էին սովորել նաեւ այդտեղ հաստատուած շամախեցիների եւ գէօքչայեցիների երեխաները։ «Ինչ է Շամախու հասարակութիւնը,- գրում է Արասխանեանցը,- եթէ ոչ մի յետամնաց ժողովուրդ, որի ամենակենդանի ուժերի առաջին գործ է լինում թողնել այդ քաղաքը եւ հաստատուել Բաքում։ Ինչ ունի Շամախու հայ հասարակութիւնը, համեմատութեամբ Բաքուի»¹²¹։ Թեմական դպրոցը Շամախուց՝ Բաքու տեղափոխելը նպատակայարմար է համարել նաեւ Շիրվանզադէն¹²²։

Դպրոցը վերաբացելու եւ այն թեմականի աստիճանի բարձրացնելու ուղղութեամբ քայլեր է ձեռնարկել նաեւ թեմի առաջնորդ Կարապետ Եպս. Այվազեանը (1896-1898)։ Նրա կողմից 1898ին կազմուած է դպրոցի ծրագիրը եւ ներկայացուած է ջմիրածնի Սինոդին, որպէսզի վերջինս ներկայացնի կառավարութեանը՝ ի հաստատում։ Մկրտիչ Ա. կաթողիկոսը 1899 Փետրուարի 24ին թիւ 267 կոնդակով «առաջադրել է փութով առաջարկել Բարձրագոյն հաստատութեան Շամախու քեմական դպրանոցի կանոնադրութիւնը»¹²³։ Դպրոցը վերաբացուեց Շամախիում միայն 1905ին, եւ գործեց որպէս երկսեռ դպրոց։

Ամփոփելով նշենք, որ թեմական դպրոցը հայ հոգեւոր-մշակութային կեանքում իւրովի եւ հաստատուն տեղ է ունեցել։ Թեմական այդ դպրոցում են ուսանել եւ թեմում յետագայում հոգեւոր ծառայութեան անցել մեծ թուով քահանաներ եւ եկեղեցական-ծխական դպրոցների ուսուցիչներ¹²⁴։

Ս. Սանդուխտ Օրիորդաց Դպրոց

Հիմնուել է 1867ին թեմի առաջնորդ Դանիէլ Արք. Շահնազարեանցի օրօք¹²⁵։ Այլ աղբիւրներով հիմնուել է 1869ին¹²⁶։ Այդտեղ աւանդուել է կրօն, հայոց պատմութիւն, աշխարհագրութիւն եւ բնագիտութիւն, գծագրութիւն, ռուսաց լեզու, թուաբանութիւն, ազգային եւ եկեղեցա-

կան երգեցողութիւն, հայոց եւ ռուսաց վայելչագրութիւն եւ ձեռագործութիւն¹²⁷ :

Հարկ է նշել, որ ռուսումնական գործում շամախահայերը մեծ տեղ են յատկացրել կանանց կրթութեան հարցերին: Շամախուց Յովհաննէս Միրզաբեկեանի Արարատ ամսագրին տուած թղթակցութիւնում ասուում է. «Յուսալի է եւս Շամախուոյ հայ ժողովուրդից, որ պետք է զբաղի ժամանակիս պահանջման համեմատ ուշադրութեան արժանատր այն հասարակաց խնդրոյն, որ կը վերաբերի իրանց օրիորդական ուսումնարանին, անտարակոյս լինելով, թէ՛ պատրաստելու է նա ողջախոհ, եւ զաւակաց բարոյապէս եւ բնականապէս օգուտը եւ վնասը ճանաչող Աստուածապաշտութեամբ սնուած մայրեր»¹²⁸ : 1868ին դպրոցը նիւթական անհրաժեշտ միջոցների բացակայութեան պատճառով գտնուել է վատթար պայմաններում: Դպրոցին նիւթական անհրաժեշտ օգնութիւն ցուցաբերելու նպատակով Շամախու թեմի առաջնորդ Անդրէաս Արք. Անդրէասեանը (Պոլսեցի, 1869-1874) 1869 Յունիսի 22ին թեմական դպրոցի դահլիճում տեղի հասարակութեան ներկայացուցիչների մասնակցութեամբ հրաւիրում է ժողով: Այնտեղ որոշուում է Շամախիում կազմակերպել մի ընկերութիւն, որը պէտք է նիւթապէս ապահովէր օրիորդական ռուսումնարանի գոյութիւնը. «...ուստի անցեալ 1869 թուականում բացեց (Անդրէաս Արք. Անդրէասեանը - Գ.Ս.) մի թեթեւ եւ դիւրին եղանակ ժողովրդեան ձեռնատու եւ նպաստամատոյց լինելու յիշեալ դպրոցին, որով ինքեանք աւելի ծանրութիւն չգգալով կարողանան գէթ գոյութեան մէջ պահել իրանց ուսումնարանը իրանց լուսատրութեան առիթը»¹²⁹ : Արարատ ամսագրում հրատարակուած ցուցակից հետեւում է, որ 1870 Փետրուարի 7ի տուեալներով դպրոցի օգտին նուիրատուութիւն են կտարել 89 հոգի, իսկ հանգանակուած գումարը կազմել է 521ռ.¹³⁰ : Այդ գումարով հնարաւոր է եղել ապահովել դպրոցի ռուսումնական գործընթացը: Դպրոցն ունեցել է իր երգչախումբը, որի ղեկավարն է եղել Բաղդասար սարկաւազը¹³¹ : 1873ին դպրոցն ունեցել է մէկ նախապատրաստական եւ մէկ առաջին դասարան, 4 ուսուցիչ եւ 41 աշակերտ¹³² : 1874ին՝ 61 աշակերտ՝ 2 ուսուցիչ¹³³ : Նոյն թուականին դպրոցի նախնական դասարանն ունեցել է 65 աշակերտ՝ 1 ուսուցիչ¹³⁴ : 1875ին դպրոցի աշակերտների թիւը դարձեալ նուազել է՝ հասնելով 58ի, ուսուցիչների թիւը մնացել է նոյնը՝ 2 հոգի¹³⁵ : 1877ին դպրոցն ունեցել է 4 ուսուցիչ՝ 53 աշակերտ¹³⁶ : Դպրոցի շէնքը խարխուլ լինելու պատճառով 1879ին ձեռնարկուում է նոր շինութեան կառուցման աշխատանքների: Նոր շինութիւնը նախաձեռնել է Շամախու թեմի առաջնորդ Թադ-էօս

Արք. Զիւնականը (Սպահանցի, 1876-1880), որին օժանդակել են Համազասպ Վրդ. Համազասպեանցը, դպրոցի վերակացու եւ հոգաբարձու Յովհաննէս Խալաֆեանցը¹³⁷ եւ շամախեցի մեծահարուստ Պաւլէ Շամիրի Մելիք-Բեգլարեանցը։ Վերջինիս միջնորդութեամբ գաւառապետ Ստարցեւը յատկացրել է շինութեան համար նոր հողատարածք։ Շինարարական աշխատանքներին նիւթապէս աջակցել են Լալայեան եղբայրները եւ Քալանթարեանները¹³⁸։ Դպրոցը չի ունեցել իր սեփական գրադարանը եւ օգտուել է թեմական դպրոցի գրադարանից¹³⁹։ 1885ին այն արդէն երկդասեան էր։ Սակայն, նոյն թուականին փակուել է եւ վերաբացուել 1886ին։ 1890ին դպրոցում սովորել են 49 աշակերտուհի, որից 46ը՝ վճարովի, 3ը՝ ձրի հիմունքներով¹⁴⁰։ Նոյն թուականի դրութեամբ, թէ՛ արական եւ թէ՛ իգական ուսումնարանները միասին ունեցել են 1 աւագ ուսուցիչ, 4 ուսուցիչ, 1 վարժուհի¹⁴¹։ 1895ին դպրոցն ունեցել է 78 աշակերտուհի¹⁴²։ Դպրոցին պարբերաբար նիւթապէս օժանդակել է Բաքուի Հայոց Մարդասիրական Ընկերութիւնը¹⁴³։ 1887-1895ին Մարդասիրական Ընկերութիւնը դպրոցին տարեկան տրամադրել է 1500ռ. օգնութիւն, իսկ աշակերտուհիներին՝ նպաստ¹⁴⁴։ 1895ին դպրոցն ունեցել է 78 աշակերտուհի, 1 ուսուցչուհի եւ թեմական դպրոցի 3 ուսուցիչ¹⁴⁵։ 1896ին դպրոցը դարձեալ փակուել է։ Վերաբացուել է միայն 10 տարի անց՝ 1905ին¹⁴⁶։

Հայ Աւետարանականների Արական Դպրոց

Հիմնուել է 1842ին, բողոքական Սարգիս Համբարձումեանի կողմից։ Դպրոցի աշխատանքների կազմակերպմանը օժանդակել է Շամախու գաւառական ուսումնարանի շրջանաւարտ ոմն Զախմախսագեանը¹⁴⁷։ Դպրոցը բաղկացած է եղել մէկ դասարանից, ուր դասաւանդուել է հայերէն, ռուսերէն, քերականութիւն, կրօնաբարոյական խրատաբանութիւն, թուաբանութիւն եւ Ս. Գիրք։ Գործել է նաեւ մեծահասակ աշակերտներից բաղկացած երգչախումբ։ Աղքատների համար ուսումը եղել է ձրի, իսկ մնացածն ամսական վճարել են 50 կոպէկ։ Աշակերտների թիւը հասել է 150ի։ Դպրոցի գործունէութեանը օժանդակել է Շամախու նահանգապետ, ազգութեամբ գերմանացի բարոն Վրանգէլը¹⁴⁸։ Նկատենք, որ իշխանութիւնները եւս բարձր են գնահատել Համբարձումեանի գործունէութիւնը։ Այդ է վկայում Շամախու գաւառական ուսումնարանների տեսչի հաշուետուութիւնը, ուր բարձր գնահատական է տրուած նրան եւ դպրոցին։ Անգամ 1847 Յունիսի 13ին այսրկովկասեան ուսումնարանների տնօրինութեանը ներկայացրած զեկուցագրում,

գաւառական ուսումնարանների տեսուչը առաջարկել է Համբարձումեանին շնորհել ոսկեայ կամ արծաթեայ մեդալ, որը բացառիկ է եղել մասնաւոր ուսումնարանների տնօրէնների նկատմամբ¹⁴⁰։ Շուշիում եւ Շամախիում բացուած բազէլեան քարոզիչների դպրոցները պատճառ դարձան, որպէսզի ցարական կառավարութիւնը այդ դպրոցների օրինակով Այսրկովկասի հայաշատ այլ վայրերում բացի պետական դպրոցներ¹⁵⁰։ Ա. Պետիկեանը բազէլեան քարոզիչների՝ կրթական բնագաւառում ունեցած դերակատարութեան վերաբերեալ, գրել է. «Միսալ է ըսել, թէ միակ լաւագոյն դպրոցները Աւետարանական դպրոցներն էին, բայց շիտակ է ըսել, լաւագոյն ազգային դպրոցներ մէջտեղ եկան, որովհետեւ լաւագոյն Աւետարանական դպրոցներու կամ օրինակը կար կամ՝ սրբակցութիւնը»¹⁵¹։

Հարկ է նշել, որ դպրոցի գոյութեան հենց առաջին տարիներից, Շամախու հայոց թեմի հոգեւորականութեան եւ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի կողմից սկսւում է ուժեղ պայքար Համբարձումեանի եւ նրա հիմնած ուսումնարանի դէմ։ Հոգեւոր իշխանութիւնները պնդում էին, որ այդ դպրոցում սովորող աշակերտութեան մէջ տարածւում էր հայ եկեղեցու վարդապետութեանը խորթ բողոքականութիւն։ Այդ է վկայում 1843 Նոյեմբերին Շամախու եկեղեցու բարեկարգիչ Միքայէլ Քհնյ. Վարչամեանի՝ Համբարձումեանի դէմ ուղղուած բողոք-նամակը, որում ասւում էր, թէ Համբարձումեանը մոլորեցնում է ժողովրդին, որը գնալով հեռանում է հայ եկեղեցուց։ Թեմի առաջնորդ Դանիէլ Արք. Շահնազարեանցի, հոգեւորականութեան եւ տեղի առաքելական համայնքի բողոքների հիման վրայ, Բաքուի նահանգապետի կարգադրութեամբ 1863ին դպրոցը փակւում է։ Սակայն, երեք տարի անց, 1866 Օգոստոսին, երբ օրինապէս ճանաչւում է Շամախու հայ-բողոքական համայնքը, 1867ին հայ-բողոքական Աբրահամ Ամիրխանեանը Շամախիում վերաբացում է դպրոցը¹⁵²։

Շամախիի աւետարանականների ուսումնարանը գտնւում էր Կովկասի Ուսումնական Շրջանի Հոգաբարձուի Տեսչութեան ներքոյ։ Տղաներին եւ աղջիկներին դասաւանդել է Ռեւէլի (Տալին) գերմանական դպրոցում ուսանած Լեւոն Ղարախանեանը, իսկ մեծահասակ օրիորդներին՝ Համբարձումեանը¹⁵³։ Վերջինս աջակցել է նաեւ Շամախիում գրադարան-ընթերցարան ստեղծելու գործին, իր հարուստ գրադարանից մի քանի հարիւր գիրք նուիրելով գրադարանին¹⁵⁴։ Ուշագրաւ է այն, որ Այսրկովկասի ժողովրդական ուսումնարանների Բաքուի տնօրէնի տեղակալ Բ. Ստեփանեանը, որը ներկայ է գտնուել Համբարձումեանի ա-

շակերտների քննութիւններին, իր դրական կարծիքն է յայտնել վերջիններիս ուսման առաջադիմութեան վերաբերեալ¹⁵⁵։ Նշելի է, որ Հայ աւետարանականների դպրոց է յաճախել Հայ մեծ թատրերգու Շիրվանզադէն, որը հետեւելով ընկերների օրինակին, ինքնակամ գնացել էր սովորելու այդտեղ։ Երկու տարի այդտեղ սովորելուց յետոյ Շիրվանզադէն անցել է Շամախու թեմական դպրոցը, ուր եւս երկու տարի սովորելով, մտել է գաւառական ուսական դպրոցը։ Շիրվանզադէն իր յուշերում նկարագրելով դպրոցն ու նրա հիմնադրին գրում է. «Աեց տարեկան էի, երբ մի օր, առանց իմ ծնողներին հարցնելու, վազեցի մեր դրացի Սարգիս վարպետի ուսումնարանը։ Այդտեղ էին ունանք իմ հասակակիցներից... Սարգիսը բողոքականների պարագլուխն էր։ Դա մի հեզահամբոյր ծերունի էր, բարձրահասակ, առոյգ, ժպտուն։ Երբ նա փողոցով անցնում էր, մի տարօրինակ հաճոյք էի զգում, նայելով նրա ճերմակ մօրուքով զարդարուած բարի դէմքին։ Ինձ թում էր, որ նա մի առանձին սէր է զգում դէպի մանուկները, թէեւ ինքը չունէր զաւակներ, ամուրի լինելով։ Նա յարգուած էր ամենքից, նոյնիսկ ոչ բողոքականներից»¹⁵⁶։ Դպրոցի գործունէութիւնը յիշատակւում է նաեւ 1891ին, որպէս խառը երկսեռ դպրոց¹⁵⁷։ 1895ին դպրոցն ունեցել է 2 ուսուցիչ՝ 22 աշակերտ, որից 5ը եղել են Հայ առաքելականների երեխաներ¹⁵⁸։ Դպրոցն ունեցել է իր գրադարանը, որտեղ եղել է 399 կտոր գիրք (202 Հայերէն, 197 ռուսերէն)¹⁵⁹։

Հայ Աւետարանականների Օրիորդաց Դպրոց

Հիմնուել է 1884 Փետրուարի սկզբներին Շամախիի Հայ աւետարանականների նախաձեռնութեամբ¹⁶⁰։ Դպրոց ընդունւում էին տեղի երկսեռ դպրոցը վերջացրած օրիորդները եւ այն առաքելականները, ովքեր իրենց ուսման շրջանն աւարտել էին տեղի, կամ այլ օրիորդաց դպրոց։ Դպրոցը եղել է նաեւ գիշերօթիկ, ուր կարող էին սովորել նաեւ Հարեւան քաղաքներից եւ գիւղերի Հայ օրիորդները։ Զեռագործ առարկայից բացի, մնացեալ առարկաները դասաւանդել է Շուէյցարիայում ուսանած եւ երկար տարիներ Բերդեանսկի Օրիորդաց Գիմնազիայում ուսուցչութիւն արած Հայ մանկավարժը¹⁶¹։ Դպրոցի յետագայ գործունէութեան վերաբերեալ այլ տեղեկութիւններ յայտնի չեն։

Տէր-Աւանդսի Ուսումնարան

Հիմնադրութեան վերաբերեալ ստոյգ տեղեկութիւններ չեն պահպանուել։ Յայտնի է, որ 1866ին այդ ուսումնարանում սովորել է նաեւ

Շիրվանզադէն¹⁶²։ Դպրոցի յետագայ գործունէութեան վերաբերեալ այլ տեղեկութիւններ յայտնի չեն։

Հաքեալ Վարժապետի Ուսումնարան

Հիմնադրութեան վերաբերեալ ստոյգ տեղեկութիւններ չեն պահանուել։ Յայտնի է միայն, որ այն գործել է 1860ականներին, Հաքեալ անունով վարժապետի տան կից սենեակներից մէկում, որ գետնին շարան-շարան նստոտում էին աշակերտները, իրանց տանից բերած կապերտի կտորների վրայ»¹⁶³։ Դպրոցում հիմնականում սովորել են տառաճանաչութիւն, գրել, կարդալ եւ մի քանի շարականներ։ Այդ դպրոցում է իր նախնական կրթութիւնը ստացել նաեւ ապագայ մեծ դերասան Յովհաննէս Աբելեանը¹⁶⁴։ Թէ՛ Տէր-Աւանդիսի եւ թէ՛ Հաքեալ վարժապետի դպրոցները աչքի են ընկել դաստիարակութեան իրենց խստաբարոյ օրէնքներով։ Այս դպրոցներում գործում էր ծեծը եւ ֆալախկայի «գօրութիւնը»¹⁶⁵։ Հաքեալ վարժապետի վերաբերեալ պահանուել է հետեւեալ վկայութիւնը. «Ո՛չ, նա քաւականամում էր՝ ճիպոտի եւ երբեմն էլ իր չիբուխի զգուանքներով։ Իսկ, եթէ հարկը պահանջում էր մի այնպիսի պատիժ տալ, որ «օրինակ» լինէր աշակերտութեան, երեսն էր գալիս ահա՝ «օրինուած» ֆալախկան»¹⁶⁶։

Հայ Առաքելականների Կիրակնօրեայ Դպրոց

Հիմնուել է 1881ին Շամախու թեմական դպրոցին կից, տեղի դպրոցի ուսուցիչ եւ տեսուչ Ա. Գալստեանի նախաձեռնութեամբ։ Այդտեղ շարաթը երեք անգամ հանրութեան համար դասախօսութիւններով հանդէս են եկել թեմական դպրոցի ուսուցիչները¹⁶⁷։ Դպրոցը գործել է երկու տարի։

Հայ Աւետարանականների Կիրակնօրեայ Դպրոց

Հետեւելով Գալստեանի օրինակին, աւետարանականների երիտասարդ սերնդի ներկայացուցիչ, ուսուցիչ Էմանուէլ Փիրբուղադեանը 1881ին հիմնում է համանման դպրոց։ Դպրոցը գործել է մինչեւ 1884 եւ գտնուել է բարուօք վիճակում¹⁶⁸։ Մշակի Շամախու թղթակիցը Հայ առաքելականների կիրակնօրեայ դպրոցի փակման հարցում իր վրդովմունքը յայտնելով հայ առաքելական երիտասարդութեան հանդէպ, գրում է. «Ու՞ր են Շամախու այն երիտասարդները, որոնք միայն իրանց են հայեր համարում. թող երկար խօսելը, ի կողմը դնեն ու մրցու-

թիւն անեն անտարանական հայ-երիտասարդների հետ»¹⁰⁹։ Դպրոցի յետագայ գործունէութեան վերաբերեալ այլ տեղեկութիւններ յայտնի չեն։

Այսպիսով, ինչպէս վկայում են մատենագրական, արխիւային եւ վիճակագրական աղբիւրները, ինչպէս պատմութեան բոլոր ժամանակներում, այդպէս էլ ժԹ- դարում Շամախի քաղաքը համարուել է Արեւելեան Այսրկովկասի հայաշատ կենտրոններից մէկը։ Տեղի հայութիւնն իր ստեղծագործ աշխատանքով եւ գիտամշակութային բարձր մակարդակով ոչ միայն ապրում էր համախմբուած, սոցիալ-տնտեսական, հասարակական եւ կրթամշակութային աշխոյժ կեանքով, այլեւ նշանակալից դեր է խաղացել երկրամասի համընդհանուր զարգացման գործում։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Ziya Bunyatov, *Azerbaydjan V VII-IX vv.* (Աղբրեջանը Է.-Թ. դարերում), Բաքու, 1965։
- ² Farida Mamedova, *Politicheskaya Istoriya I Istoricheskaya Geografiya Kavkazskoy Albanii* (III v. Do Nashey Eri.-VIII v. n.e.) (Կովկասեան Աղուանքի քաղաքական պատմութիւնը եւ պատմական աշխարհագրութիւնը (մ.թ.ա. Գ. դար-մ.թ. Ը. դար), Baku, 1986; նոյնի՝ *Kavkazskaya Albaniya I Albantsi* (Կովկասեան Աղուանք եւ աղուանցիք), Բաքու, 2005։
- ³ G. Djiddi, *Srednevekovoy Gorod Shemakh (IX-XVII veka). Istoriko-Arkheologicheskoe Issledovanie* (Միջնադարեան Շեմախ քաղաքը (Թ.-ԺԷ. դարեր)․ պատմա-հնագիտական ուսումնասիրութիւն), Բաքու, 1981։
- ⁴ Հ. Ղ., «Նամակ Շամախուց», *Մշակ*, 20.07.1872։
- ⁵ Մակար Բարխուտարեանց, *Աղուանից Երկիրը եւ Դրացիք (Միջին Դադստան)*, Երեւան, Գանձասար Աստուածարանական կեդրոն, 1999, էջ 86։
- ⁶ Ալեքսանդր Շիրվանզադէ, «Իմ կեանքից», *Հասկեր*, N 11, 1910, էջ 320-321։
- ⁷ Սարգիս Զալալեանց, *Ճանապարհորդութիւն Ի Մեծն Հայաստան*, Մասն Բ., Տփլիս, 1858, էջ 394։
- ⁸ *Spiski Naselennikh Mest Rossiyskoy Imperii Po Kavkazskomu Krayu, LXV, Bakinskaya Guberniya. Spisok Naselennikh Mest Po Svedeniyam 1859 po 1864 God* (Ռուսական Կայսրութեան բնակավայրերի ցուցակ՝ ըստ Կովկասեան երկրամասի Բաքուի նահանգ․ բնակավայրերի ցուցակ ըստ 1859-1864 թուականների), կազմեց Ն. Չէյդլիչէմը, Թիֆլիս, 1870, էջ 93։
- ⁹ *Մանր ժամանակագրութիւններ (XIII-XVIII դդ.)*, Հտր. Բ., կազմեց՝ Վազգէն Յակոբեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1956, էջ 352։
- ¹⁰ Ենթադրելի է, որ Զ. Բարբարովին շփոթեցրել է Շամախի քաղաքում ստուար հայութեան առկայութեան հանգամանքը, ուստիւ քաղաքը ներկայացրել է Մեծ Հայքում։
- ¹¹ Յովհաննէս Յակոբեան, *Ուղեգրութիւններ․ Աղբիւրներ Հայաստանի եւ Անդրկովկասի Պատմութեան*, Հտր. Ա., ԺԳ-ԺԶ. Դարեր, Երեւան, ՀՍՍՀ Լուստողկոմ, Հրատ. Մեկրտիկ Գոնդի, Պետհրատ տպարան, 1932, էջ 199։

- ¹² Լէօ, Հայոց Պատմութիւն. Երկերի ժողովածու, Հտր. Գ., Գիրք Բ., Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 1973, էջ 53:
- ¹³ L. F. Ferrières-Sauvebef, *Mémoires Historiques, Politiques Et Géographiques Des Voyages Du Comte De Ferrières - Sauvebef, Faits En Turquie, En Perse Et En Arabie, Depuis 1782 Jusqu'en 1789* (Պատմական, քաղաքական եւ աշխարհագրական յուշեր կոմս Ֆերիէր-Սովբէֆի՝ Թուրքիայում, Պարսկաստանում եւ Արաբիայում կատարած իր ճամբորդութիւնների մասին), Tome première, Maestricht, 1790, էջ 228:
- ¹⁴ Վալտէր Դիլոյան, Արեւելեան Հայաստանը XIX Դարի Առաջին Երեսնամեակին Եւ Հայ-Ռուսական Յարաբերութիւնները, Երեւան, 1989, էջ 308:
- ¹⁵ *Obozrenie Rossiyskikh Vladenii Na Kavkaze* (V Statisticheskoy, Etnograficheskoy, Topograficheskoy I Finansovoy Otnosheniya) (Talishinskoye Khanstvo) (Տեղւորութիւն կովկասում ռուսաստանեան տիրոյթների վիճակագրական, ազգագրական, տեղագրական եւ ֆինանսական առումներով (Թալիշական խանութիւն), Սանկտ Պետերբուրգ, 1836, գլուխ III (Շիրվանի նահանգ), էջ 155:
- ¹⁶ Զաւալեանց, Բ. մաս, էջ 400:
- ¹⁷ *Ves Kavkaz. Promishlennost, Torgovlya I Selskoe Khozaistvo Severnogo Kavkaza I Zakavkazya* (Ամբողջ Կովկաս: Հիւսիսային Կովկասի եւ Անդրկովկասի արդիւնաբերութիւնը, առեւտուրը եւ գիւղատնտեսութիւնը), կազմեց եւ հրատարակեց Մ. Ս. Շապշուքի, Բաքու, 1914, էջ 21:
- ¹⁸ Հայ-լուսաւորչական, «Նամակ Բագուից», Մշակ, 15.08.1880:
- ¹⁹ *Svod Statisticheskikh Dannikh O Naseleniya Zakavkazskogo Kraya, Izvlechennikh Iz Posemeinikh Spiskov 1886 g., Bakinskoy Gubernii* (Անդրկովկասեան երկրամասի բնակչութեան վերաբերեալ վիճակագրական տուեալների ժողովածու, քաղուած 1886ին Բաքուի նահանգի ընտանեկան ցուցակներից), Թիֆլիս, 1893 (առանց էջակալման):
- ²⁰ Նոյն:
- ²¹ Նոյն:
- ²² Նոյն:
- ²³ Ստեփան Զեյնսկու վկայակոչած տուեալում արականների թւում 2.620ի փոխարէն սխալմամբ տպագրուած է 2.924:
- ²⁴ Stepan Zelinskiy, *Opisanie Goroda Shamakha* (Շամախի քաղաքի նկարագրութիւն), Թիֆլիս, 1896, էջ 22:
- ²⁵ Շամախի քաղաքի Հայութեան մէջ առաքելականներից բացի եղել են նաեւ աւետարանական եկեղեցու հետեւորդներ: Եկեղեցին կոչւում էր բողոքականութեան հիմնադիր, բարենորոգման ականաւոր գործիչ Մարտին Լութէրի (1483-1546) անունով լութերական: Աւետարանական քարոզչութիւնը Շամախի ներթափանցեց 1828ից սկսած՝ Շուէյցարիայի Բազել քաղաքից եկած քարոզիչներ Ժ. Զարեմբայի, Աւգուստ Դիտրիխի եւ Միրզա Ժարուխի (Յարութիւն Գալստեան) միջոցով: Շամախիում աւետարանականների առաջնորդն էր Սարգիս Համբարձումեանը (Եղիա Քասունի, Լուսաշաւիղ, Պատմութիւն Հայ Աւետարանական Շարժման (1846-1946), Պէյրուս, Լիբանան, Հրատարակութիւն Ամերիկայի Հայ Աւետարանական Ընկերակցութեան, 1947, էջ 230), որի անունն հետ է կապուած Շամախիում նրանց յետագայ գործունէութեան բեղուն ժամանակաշրջանը: Աւետարանական քարոզչութիւնը, որն ինքնին եկեղեցական-բարեկարգչական բնոյթ ունէր եւ Համապա-

տասխան նպատակ էր հետապնդում, այնքան ընդլայնուեց Բաքուի նահանգում, որ 1840-60ականներին Շամախին եւ Բաքուն դարձան արեւելահայ աւետարանականութեան կենտրոններից (Հ. Ղուկասեանց, *Բողոքականութիւն Կովկասու Հայոց Մէջ* (Պատմական Նիւթեր), Թիֆլիս, 1886. նաեւ՝ Արրահամ Զամինեան, *Հայոց Եկեղեցու Պատմութիւն*, Բ. մաս, Նոր Նախիջեւան, 1909, էջ 217): Եթէ 1851ի տուեալների համաձայն՝ Շամախիում աւետարանական հայերի թիւը 24 էր (11 ար., 13 իգ.՝ *Kavkazskii Kalendar Na 1852 g.* (1852 թուականի կովկասեան օրացոյց, Թիֆլիս, 1851, էջ 429), ապա մէկ տարի անց, այդ թիւը հասել էր 177ի (142 ար., 135 իգ., տե՛ս՝ *Zelinskii*, էջ 23): Ալեքսանդր Ալեքսանդրեանը Մշակին 1873 Փետրուարի 24ին յղած թղթակցութիւնում գրում է, որ Շամախիում կար 100 տուն հայ աւետարանական (ՀԱԱ, ֆ. 234, ց. 1, գ. 40, թ. 6):

ԺԹ. դարի կէսերին Շամախիից նկատուում է աւետարանականների մեծ հոսք դէպի Բաքու: 1897ի մարդահամարի տուեալներով, Շամախիում կար ընդամենը 14 (12 ար., 2 իգ.) լութերական (Pervaya Vseobshchaya Perepis Naseleniya Rossiiskoy Imperii, 1897, LXI. Bakinskaya Guberniya (Ռուսական Կայսրութեան առաջին համընդհանուր մարդահամար, 1897, Բաքուի նահանգ, PVPNRI-1897), Ն. Ա. Իրոյնիցկու խմբագրութեամբ, Սանկտ Պետերբուրգ, 1905, աղիւսակ XIV, էջ. 68): Այսրկովկասի Աւետարանական եկեղեցու պատմութեան հանգամանալից քննութիւնը տե՛ս՝ Արտաշէս Ղազարեան, Ռընէ Ներսէս Լեւոնեան, *Հայաստանեայց Աւետարանական Եկեղեցի (Հայաստան-Կովկաս)*, Երեւան, «Հայկական Հանրագիտարան» Հրատ., 1999:

²⁶ *Zelinskii*, էջ 22:

²⁷ PVPNRI-1897, t. 61, էջ 1: Տե՛ս նաեւ՝ tablitsa XIII, էջ 53: Շամախի քաղաքի հայ բնակչութեան ԺԹ. դարի տեղաշարժի մանրամասն քննութիւնը տե՛ս՝ Գէորգ Ստեփանեան, «Շամախի Քաղաքի Հայ Ազգաբնակչութեան Շարժընթացը (XIX դ.)», *Հայոց Պատմութեան Հարցեր* (Գիտական Թողութեան Ժողովածու), Հտր. 9, Երեւան, 2008, էջ 108-123:

²⁸ Yu. Gagemeyer, *Zakavkazskie Ocherki. Yestestvennie Proizvedeniya Kraya Po Tsarstvu Rastitelnomu* (Անդրկովկասեան ակնարկներ: Երկրամասի բնական արտադրանքները բուսականութեան թագաւորութեան մէջ), Սանկտ Պետերբուրգ, 1845, էջ 21:

²⁹ *Kavkazskii Kalendar Na 1850 g.* (1850 թուականի կովկասեան օրացոյց), Թիֆլիս, 1849, էջ 94:

³⁰ P. Nadejdin, *Opit Geografii Kavkazskogo Kraya* (Կովկասեան երկրամասի աշխարհագրութեան փորձը), Տուլա, 1891, էջ 240:

³¹ *Հորիզոն*, Թիֆլիս, 31.07.1914:

³² Ս. Սարգիսբէկեան, «Շամախին», *Մշակ*, 21.03.1902:

³³ P. Cherepanov, «Statisticheskoe Opisanie Shemakhinskoy Gubernii. Shemakha» (Շեմախու մարզի վիճակագրական նկարագրութիւն. Շեմախա), տե՛ս՝ 1852 թուականի կովկասեան օրացոյց, էջ 428):

³⁴ N. Dubrovin, *Istoria Voyni I Vladichestva Ruskikh Na Kavkaze* (Կովկասում ռուսների պատերազմի ու տիրակալման պատմութիւնը), T. I, Kn. III, Սանկտ Պետերբուրգ, 1871, էջ 146:

³⁵ Թարութիւն Քիւրտեան, «Հայ Ազատագրական Փորձ Մը ԺԶ. Դարուն (Հատուած Մը Իմ «Հում Մետաքսի Վաճառականութիւնը Եւ Հայերը» Գործէս)», *Անահիտ*, Փարիզ, Ը- տարի, N 5-6, Յուլիս-Դեկտեմբեր 1937, էջ 60:

³⁶ V. Leviatov, *Ocherki Iz Istorii Azerbaydjana A XVIII Veke* (Ակնարկներ Ադրբեջանի ԺԸ-դ-պատմությանը), Բաքու, 1948, էջ 53:

³⁷ Մշակ, 27 Յունուարի 1884, N 17:

³⁸ Շամախաշայերի՝ միջազգային առևտրի մասնակցության վերաբերյալ ուշագրավ տեղեկություն է հաղորդում Շամախիում 1915ի ամռանը շրջագայած կովկասագէտ Ա. Ֆիտունը: Նրա տեղեկացմամբ, Շամախիի բնակիչ Գրիգոր Գուրգենյանի տանը պահպանվում էին Ջինաստանից բերված յախճապակեայ երկու շքեղ սպասքներ: Վերջինիս տեղեկացմամբ այդ սպասքները նրան են յանձնել Շամախիի հնարանակներ Ներսիսեանները, որոնց պատմելով դրանք սերնդէ սերունդ փոխանցելով արդէն մի քանի հարիւր տարի է ինչ գտնվում են իրենց մօտ (A. Fituni, *Istoriya Posledney Stolitsi Shirvana (Istoriko-Etnograficheskii Ocherk)* (Վերջին մայրաքաղաք Շիրվանի պատմությունը (պատմա-ազգագրական ակնարկ), *Izvestiya Azerbaydjanskogo Komiteta Okhrani Pamyatnikov Starini, Iskusstva I Prirodi* (Հին յուշարձանների, արուեստի եւ բնության պահպանման Ազրբեջանի կոմիտէի տեղեկագիրը), պրակ 3, Բաքու, 1927, էջ 102):

³⁹ Երկար տարիներ Ղուբայում տորոնի առևտրով է զբաղվել նաեւ Շիրվանզադէի հայրը՝ Մինասը: Իր յուշերում Շիրվանզադէն գրում է, որ իր հայրը սկզբում դերձակ էր, սակայն շուտով դէն նետեց ասեղը, միանալով շամախեցի բազմաթիւ «տորոնչիներին» խմբին: Տարուայ զգալի մասը հայրն անց էր կացնում շրջակայ գիւղերում ու քաղաքներում՝ տուն վերադառնալով գրեթէ միայն ձմռան ամիսներին: Մինչեւ սնանկանալը, բաւական շահուէտ առևտրի շնորհիւ մի քանի տարի Մովսիսեանների ընտանիքը վարել է բարուօք կեանք (Ալեքսանդր Շիրվանզադէ, *Իմ կեանքից*, «Հասկեր», Թիֆլիս, դ 11, 1910, էջ 319-320): Տորոնի շահութաբեր առևտուրը Ղուբայում շարունակվում է մինչեւ 1878 եւ նուազում «ալիզարին»՝ էժանագին քիմիական ներկի գիւտից յետոյ (ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1921, թ. 70):

⁴⁰ Zelinskii, էջ 31-32:

⁴¹ Նոյն, էջ 34:

⁴² Նոյն, էջ 32-33: տե՛ս նաեւ՝ Մշակ, 3 Օգոստոսի 1874, N 30:

⁴³ Մշակ, 27.01.1884:

⁴⁴ Ստեփան Լիսիցեան, *Ջանգեղուրի Հայերը*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1969, էջ 161: Ջանգեղուրում, օրինակ, Շամախիում գործուած շալը մեծ յարգ է ունեցել: Այն սովորաբար նուիրուել է հարսանիքների ժամանակ եւ մտել է աղջկայ օժիտի կազմի մէջ (Է. Կարապետեան, *Օժիտը Հայոց Մէջ* (Պատմաազգագրական Ուսումնասիրություն), Երեւան, 1978, էջ 23):

⁴⁵ Մեսրոպ Սմբատեանց, *Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի Վանաց Սաղիանի Եւ Միւս Վանօրէից Եւ Ուխտատեղեաց Եւս Եւ Քաղաքացն Եւ Գիւղօրէից Որք Ի Շամախույ Թեմի*, Տիֆլիս, 1896, էջ 281:

⁴⁶ T. Mamaladze, "Sadovie Kulturi I Promishlennii Zanyatiya V Shemakhe I Ego Uезде" (Այգու մշակոյթները եւ արդիւնաբերական զբաղմունքները Շեմախում), *Sbornik Materialov Dlya Opisaniya Mestnostey I Plemen Kavkaza* (նիւթերի ժողովածու՝ կովկասի տեղանքի եւ ցեղերի նկարագրութեան համար), Թիֆլիս, 1908, պրակ. XXXIX, բաժին 1, էջ 35:

⁴⁷ Գարրիէլ Քաջրերունի, «Բազմամիլիոն Ժառանգություն», ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 439, թ. 8):

- ⁴⁸ Տարազ, N 40, 18 Հոկտեմբերի 1898:
- ⁴⁹ PVPNRI-1897, tablitsa XXIV, էջ 154-161 տուեալների, հաշուարկը մերն է:
- ⁵⁰ Մեղու Հայաստանի, 27.12.1858, էջ 416:
- ⁵¹ Պօղոս բէկը մահացել է 107 տարեկան հասակում՝ 1847ին: Նա գրադուել է առեւտրա-արդիւնաբերութեամբ: Շամախիում եւ Բասխալ գիւղում ունէր մետաքսաթելի գործարան, որի արտադրանքը հիմնականում արտահանւում էր Ռուսաստան, Թուրքիա, Իրան եւ Հնդկաստան (Fituni, էջ 124): Պօղոսի որդին՝ Մարկոսը, ունեցել է երեք որդի՝ Պետրոս, Ներսէս եւ Պօղոս (ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 309, թ. 1-12):
- ⁵² Նոյն, թ. 10:
- ⁵³ Արարատ, Յուլիս 1871, էջ 51:
- ⁵⁴ Fituni, էջ 144-145:
- ⁵⁵ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 309, թ. 10, 12:
- ⁵⁶ Նոյն, թ. 11:
- ⁵⁷ Հայկական Աշխարհ, թիւ 10-11-12, 1878, էջ 302:
- ⁵⁸ Վաճառական Արգար Աղամեանի ընտանիքում կրթուել ու դաստիարակուել են չորս նշանաւոր դէմքեր: Աւագ որդին՝ Յովհաննէսը (1879-1932), որ սեւ-սպիտակ ու գու-նաւոր հեռուստատեսութեան եւ լուսահեռագրութեան իր գիւտով նոր դարագլուխ է բացել գիտութեան եւ տեխնիկայի պատմութեան մէջ: Նրա տասնեակ տարիներ առաջ կատարած գիտական յայտնագործութիւններն ունեցան համաշխարհային նշանակութիւն եւ դարձան ժամանակակից գունաւոր հեռուստատեսութեան ու լուսահեռագրութեան հաստատուն հիմքը (Յ. Յակոբեան, Յովհաննէս Արգարի Աղամեան, Երեւան, «Միտք» Հրատ., 1968): Հեղինէ եւ Եւգինէ դուստրերը դարձան բացառիկ դաշնակահարներ, որոնք երկար տարիներ գրաւել էին Եւրոպայի երաժշտական հասարակութեան ուշադրութիւնը: Նրանց կրտսեր եղբայրը՝ պրոֆեսոր Արշակ Աղամեանը, եղել է գեղագէտ, երաժշտագէտ, Երեւանի Կոմիտասի Անուան Պետական Կոնսերվատորիայի տնօրէնը: Նրա նախաձեռնութեամբ Երեւանում կազմակերպուել է սիմֆոնիկ նուագախումբ, որի առաջին համերգը կայացել է 1924 Դեկտեմբերի 10ին, որով եւ սկզբնաւորուել է սիմֆոնիկ երաժշտութեան կատարումը Հայաստանում (Յակոբեան, Աղամեան Քոյրեր):
- ⁵⁹ Magda Neyman, Armyane. Kratkii Ocherk Ikh Istorii I Sovremennogo Polojeniya (Հայերը: Համառօտ ակնարկ նրանց պատմութեան եւ արդի վիճակի), Սանկտ Պետերբուրգ, 1899, էջ 51:
- ⁶⁰ Արծրուն Աւագեան, «Եռակի Վտարանդին (Կոստան Չարեանի Կեանքի Տարեգրութիւնը)», Հրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Հրատ., N 1, Եռնուար-Ապրիլ 1997, էջ 51-52:
- ⁶¹ Գրականագէտ, հասարակական-քաղաքական գործիչ Պօղոս Մակինցեանի կինը, որը 1927ին Փարիզում յաղթող է ճանաչուել աշխարհի տարրեր երկրների (ԱՄՆ, Գերմանիա, Անգլիա, Իտալիա, Յունաստան, Թուրքիա) միջեւ գեղեցկուհի կինօդերասանուհու համար կայացած մրցույթում (Եւգինէ Սերաբ, Հարազատ Անուաններ, Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 1970, էջ 94-95):
- ⁶² Արծուի Բախլինեան, Վարդան Մատթէոսեան, Շամախեցի Պարուհին. Արմէն Օհանեանի Կեանքն Ու Գործը, Երեւան, Գրականութեան Եւ Արուեստի Թանգարանի Հրատ., 2007:

- ⁶³ Արարատ Աղասեան, *Հայ Կերպարուեստի Զարգացման Ուղիները XIX-XX Դարերում*, Երևան, 2009, էջ 232:
- ⁶⁴ Մահակ Տէր-Ստեփանեանց Գուրգէնեանն իր կենսագրականում գրում է «Աղուանցի եմ Շամախի կամ Շիրվան քաղաքէն» (Մ. Գուրգէնեան, *Պանդուխտ Կամ Կեանք Աղուանցեայ, Կոստանդնուպոլիս*, 1864, էջ 56): Նրա հայրը՝ Մահաէսի Գրիգոր բէկը տոգորուած ազատասիրական-հայրենասիրական մղումներով, հայ ժողովրդի վիճակին մօտիկից ծանօթանալու նպատակով 1838-42 ճանապարհորդել է ասիական մի շարք երկրներում: «1838 թուականին Գրիգոր պէյը քաղաքով որ Հայոց վրայօք տեղեկութիւններ ժողովէ, իրեն ազատասիրական եռանդը դրոյեց զինքը երթնելի ի հնդկի, Ասիոյ ու Ափրիկէի մէջէն անցաւ ի Կ. Պոլիս եւ անկէց իւր հայրենիքը. այս ճամբորդութիւնը տեսեց չորս տարի» (նոյն): 1850ականներին հօր քայլին է հետեւում նաեւ Մահակը՝ «կամքս ինձի ստիպեց որ իրեն հետեւիմ, սանձս տուի քաղղին ձեռքը» (նոյն, էջ 57. նաեւ՝ Գուրգէնեան Մ., *Պանդուխտ Կամ Բազուայ Դատաստանական Թեմի Փաստաբան Մահակ Բէկ Գուրգէնեանի Կեանքէն Մի Քանի Հպիգոտներ*, Բազու, 1882):
- ⁶⁵ Մուրճ Քաղաքական, *Հասրակական, Գրական Ամսագիր*, N 1, Յունուար 1897, էջ 163. նաեւ՝ Milman A., *Politicheskoy Stroy Azerbaydjana V XIX-Nachale XX Vekov (Administrativnii Apparat I Sud, Formi I Metodi Kolonialnogo Upravleniya)* (Աղբրեջանի քաղաքական կառույցը ԺԹ.-ի. դարի սկզբին (վարչական ապարատը եւ դատարանը, գաղութային վարչութեան ձեւերը եւ մեթոդները), Բազու, 1966, էջ 236:
- ⁶⁶ Մուրճ, N 7-8, 1899, էջ 933. նաեւ՝ *Kavkazskii Kalendar Na 1900 g.* (1900 թուականի կովկասեան օրացոյց), Թիֆլիս, 1899, էջ 178:
- ⁶⁷ Նոյն:
- ⁶⁸ Ս. Սարգիսբէկեան, «Շամախին», *Մշակ*, 21-03-1902:
- ⁶⁹ Zelinskii, էջ 24:
- ⁷⁰ *Տեղեկագիր Եւ Հայիւ 1914 թ. Գործունէութեան Հայոց Մարդասիրական Ընկերութեան Յանուն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի*, Բազու, 1916, էջ 4:
- ⁷¹ Մեղու Հայաստանի, 27-03-1865:
- ⁷² Նոյն, էջ 86:
- ⁷³ Մեղու Հայաստանի, 6-10-1883:
- ⁷⁴ Քաջբերունի, թ. 5-6:
- ⁷⁵ Նոյն:
- ⁷⁶ Նոյն, թ. 5-6:
- ⁷⁷ *Մշակ*, 3-08-1874:
- ⁷⁸ Գրասէր, «Շամախիի Գրադարանի Խնդիրը», *Արձագանք*, 3-06-1894:
- ⁷⁹ *Նոր-Դար*, 11-03-1892:
- ⁸⁰ Մեղու Հայաստանի, 14-08-1876. նաեւ՝ *Նոր-Դար*, 1-02-1891:
- ⁸¹ Բախչինեան, Մատթէոսեան, էջ 9-10:
- ⁸² Նոյն, էջ 9. 1918ին Օհանեանը Փրանսերէն լիզուով հրատարակել է *Շամախեցի Պարուհին* ինքնակենսագրական վէպը, որի առաջաբանը գրել է Փրանսիացի հանրայա գրող Անատոլ Ֆրանսը (նոյն, էջ 127-128):
- ⁸³ Ուշագրաւ է, որ դեռեւս ԺԸ- դարում, Շամախու Մուստաֆա խանի պալատական աշուղն է եղել մեծ դերասան Յովհաննէս Արեւելանի պապը՝ ծնունդով Արցախի Դիզակ գաւառի Մամձոր գիւղից՝ աշուղ Սամուէլը, որին երկարաճասակ լինելու պատ-

- ճառով անուանել են Երկար-Բալա (Ֆ. Մարգանեան, *Յովհաննէս Արեւիկեան (Կենսագրական Տեղեկութիւններ)*, Թիֆլիս, 1907, էջ 2)։
- ⁸⁴ Գարեգին Լեւոնեան, *Աշուղները Եւ Նրանց Արուեստը*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1944, էջ 41։
- ⁸⁵ Մոխակ Հայաստանի. *Լիակատար Երգարան*, խմբագիր-հրատարակիչ Աւագ Գրիգորեանց, Հար. Դ., Բագու, 1878, էջ 21։
- ⁸⁶ Հայ Նոր Գրականութեան Պատմութիւն, Հար. 4, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1972, էջ 703։
- ⁸⁷ Լեւոն Մելիքսէթ-Քէլկ, «Թուրքերէն Ասող Հայ Աշուղներ» (ձեռագիր վիճակում), *Ծուցակ Ձեռագրաց Վրաստանի Կենտրոնական Պատմական Արխիւի», Բանբեր Մատենադարանի*, Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ., N 4, 1958, էջ 417-418)։
- ⁸⁸ Սարիւր Ռիզաւի, *Անգղիոյկաւ Ժողովուրդներ Արուեստների Փոխարարներութիւնները* (Թատրոն, Կինո), Երեւան, 1976, էջ 25։
- ⁸⁹ *Հորիզոն*, 17-12-1913։
- ⁹⁰ Zelinskii, էջ 33։
- ⁹¹ Հ. Ղ., «Նամակ Շամախուց», *Մշակ*, 17-08-1872։
- ⁹² Յակոբ Անասեան, *Հայկական Մատենագիտութիւն, Ե-ԺԸ. գգ.*, Հար. Բ., Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1976, էջ 427-428։
- ⁹³ Գարեգին Լեւոնեան, *Հայ Գիրքը Եւ Տպագրութեան Արուեստը* (Պատմական Տեսութիւն Սկզբից Մինչեւ XX Դարը), Երեւան, Հայպետհրատ, 1958, էջ 229։
- ⁹⁴ Շամախեցի, *Թրքասիրութիւն, Թէ Թրքամոլութիւն*։ *Ընդդիմախոսական Եղիշէ Ա. Ք. Գեղամեանի «Տաճիկները Կովկասում Եւ Բագուի Անկումը» Գրքի Առթիւ*, Թիֆլիս, 1920, էջ 20-21։
- ⁹⁵ Հայ-լուսաւորչական, «Նամակ Բագուից», *Մշակ*, 15-08-1880։
- ⁹⁶ Մ. Սանթրոսեան, *Արեւելահայ Դպրոցը XIX Դարի Առաջին Կէսին*, Երեւան, Հայպետուսմանկհրատ, 1964, էջ 62։
- ⁹⁷ Փորձ, Ա. տարի, 1876, էջ 156։
- ⁹⁸ Zelinskii, էջ 25։
- ⁹⁹ Նոյն։
- ¹⁰⁰ A. Krimskii, *Shkola, Obrazovannost I Literatura U Rossiiskikh Musulman (Kulturno-Etnograficheskii Ocherk)* (Դպրոցը, կրթութեան թիւնը եւ գրականութիւնը ուսմական մահմեդականների մէջ (մշակութա-ագգագրական ակնարկ), Մոսկուա, 1905, էջ 16)։
- ¹⁰¹ Սանթրոսեան, էջ 283։
- ¹⁰² Ալեքսանդր Երիցեանց, *Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը Եւ Կովկասի Հայք XIX Դարում, Մասն Բ.*, Թիֆլիզ, Տպարան Մ. Շարաձէ, 1895, էջ 477։
- ¹⁰³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 7, գ. 516, թ. 647-648։
- ¹⁰⁴ Ղուկասեանց, էջ 44։
- ¹⁰⁵ Մատենադարան, *Կաթողիկոսական Դիւան*, թղթ. 124, վաւ. 359. նաեւ՝ Սանթրոսեան, էջ 284։
- ¹⁰⁶ Zelinskii, էջ 26։
- ¹⁰⁷ Ղուկասեանց, էջ 103։
- ¹⁰⁸ *Արարատ, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր*, 1878, էջ 455։
- ¹⁰⁹ Վահան Երկանեան, *Պայքար Հայկական Նոր Դպրոցի Համար Անգղիոյկաւում* (1870-1905), Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1970, էջ 54։

- 110 Վիճակագրական Տեղեկությունք Եկեղեցական-Միական Ուսումնարանաց Հայոց, Յրնթացս 1887-88 Ուսումնական Ամի, Վաղարշապատ, 1889, էջ 113:
- 111 Սմբատեանց, էջ 297:
- 112 Նոյն, էջ 296:
- 113 Արարատ, Ամսագիր Կրօնական, Պատմական, Բանասիրական, Բարոյական եւ Ազգային, Մայիս 1871, էջ 52:
- 114 Արժագանք, Յուլիսի 21, N 3, 1885, էջ 38:
- 115 Բարխուտարեանց, Աղուանից Երկիր եւ Դրացիք, էջ 162:
- 116 Zelinskii, էջ 26:
- 117 Նոյն:
- 118 Ս. Խուդոյեան, Արեւելահայ Դպրոցները 1830-1920 թթ. (Ժամանակագրությունը Յաւելիայ Մանրամասներով), Երեւան, 1987, էջ 458:
- 119 Աւետիք Արասխանեանց, «Նոր Թեմական Դպրանոցների Խնդիրը», Մուրճ, N 10-11, 1896, էջ 1386: նաեւ՝ Մշակ, 9-11.1896:
- 120 ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 350, թ. 65-66: նաեւ՝ Մուրճ, N 10-11, 1896, էջ 1386:
- 121 Մուրճ, N 10-11, Հոկտ.-Նոյեմբեր 1896, էջ 1387:
- 122 Տարազ, N 46, 1896, էջ 726-727:
- 123 ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1921, թ. 75:
- 124 Շամախու Հայոց Թեմական դպրոցի Հանգամանակից քննությունը տե՛ս՝ Գէորգ Ստեփանեան, «Համառօտ Ակնարկ Շամախու Թեմական Դպրոցի Պատմությունից (XIX դ.-XX դ. Սկիզբ)», Հայոց Պատմութեան Հարցեր (Գիտական Բօղուածների Ժողովածու), Հտր. 7, Երեւան, 2006, էջ 67-74:
- 125 Մեղու Հայաստանի, 1-10.1869, էջ 330-331:
- 126 Zelinskii, էջ 26:
- 127 Արարատ, Մարտ 1876, էջ 117-118:
- 128 Արարատ, Փետրուար 1870, էջ 277:
- 129 Նոյն, էջ 276:
- 130 Նոյն, էջ 277-278:
- 131 Նոյն, էջ 283:
- 132 Արարատ, Մայիս 1873, էջ 189-190:
- 133 Արարատ, Ապրիլ 1874, էջ 147:
- 134 Նոյն:
- 135 Արարատ, Փետրուար 1875, էջ 155:
- 136 Արարատ, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1878, էջ 455:
- 137 Սմբատեանց, էջ 297:
- 138 Մշակ, 27.08.1880:
- 139 Zelinskii, էջ 26:
- 140 Բարխուտարեանց, Աղուանից Երկիր եւ Դրացիք, էջ 162:
- 141 Նոյն:
- 142 Kratkii Istoricheski Oчерk Sostoyaniya i Deyatel'nost' Bakinskogo Chelovekotyubivogo Obshchestva Vo Imya Sv. Grigoriya Prosветitelya Armenii S 1854 Po 1896 gg. (Համառօտ պատմական ակնարկ Բաքուի Հայաստանի Լուսաւորիչ Գրիգորի Մարգասիրական Ընկերութեան իրավիճակի եւ գործունէութեան 1854-1896 թուականներին), կազմող Ա. Կալուստեանց, Բաքու, 1896, էջ 24:

- ¹⁴³ Արարատ, Մարտ 1876, էջ 117:
- ¹⁴⁴ Kratkii Istoricheskii Ocherk..., էջ 23-24:
- ¹⁴⁵ Zelinskii, էջ 28:
- ¹⁴⁶ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 572, թ. 4:
- ¹⁴⁷ Արրահամ Չամիսեան, Հայոց Եկեղեցու Պատմութիւն, Բ. մաս, Նոր Նախիջևան, 1909, էջ 217:
- ¹⁴⁸ Ղուկասեանց, էջ 47:
- ¹⁴⁹ Սանթրոսեան, էջ 285:
- ¹⁵⁰ Ղազարեան, Լեւոնեան, էջ 85:
- ¹⁵¹ Երուանդ Քասունի, Հայաստանեայց Աւետարանական Եկեղեցիին, Պէյրուս, Հրատ. Հայ Աւետարանական Հիմնարկի, 1986, էջ 34:
- ¹⁵² Սանթրոսեան, էջ 286:
- ¹⁵³ Ղուկասեանց, էջ 131, 137:
- ¹⁵⁴ Մուրճ, N 2, 1893, էջ 306:
- ¹⁵⁵ Մշակ, Յուլիսի 20, 1882, N 119:
- ¹⁵⁶ Շիրվանզադէ, «Կեանքի Բովից», Երկերի Ժողովածու, Հտր. 8, Երևան, Հայպետհրատ, 1961, էջ 10:
- ¹⁵⁷ Խուղոյեան, էջ 459:
- ¹⁵⁸ Zelinskii, էջ 26:
- ¹⁵⁹ Նոյն:
- ¹⁶⁰ Մշակ, 4.02.1884 եւ 6.02.1884:
- ¹⁶¹ Մշակ, 4.02.1884:
- ¹⁶² «Հին Թուրքեր: Նիւթեր Շիրվանզադէի Մասին», Վէժ, ԺԲ., Փարիզ, 1935, Դ. տարի, Սեպտեմբեր-Դեկտեմբեր, թիւ 4, էջ 90. նաեւ՝ Հրանտ Թամրազեան, Շիրվանզադէ. Կեանքը Եւ Գործը, Երևան, Երևանի Համլսարանի Հրատ., 1978, էջ 9:
- ¹⁶³ Մարդանեան, Ծովհաննէս Արեւիկեան, էջ 2:
- ¹⁶⁴ Նոյն:
- ¹⁶⁵ Ֆալախկա կամ փալախա՝ հին դպրոցում աշակերտներին պատժելու գործիք: Երկու ծայրերը մի ձողի վրա ամրացուած թուկ, որի մէջ կապելով պատժուողի ոտքերը՝ վեր էին բարձրացնում՝ ճիպտաներով հարուածելու համար: Ծառաթ օրերը բոլոր աշակերտներն անխտիր, մեղաւոր թէ անմեղ, ֆալախկայի էին ենթարկւում, որը կոչւում էր հերթական ֆալախկա (Հայերէն Բացատրական Բառարան, Հտր. IV, կազմեց՝ Ստեփանոս Մալխասեանց, Պէյրուս, 1956, Հրատ. Սեւան մատենաշարի, թիւ 2, Տպարան Սեւան, 1945, էջ 478):
- ¹⁶⁶ Մարդանեան, Ծովհաննէս Արեւիկեան, էջ 3:
- ¹⁶⁷ Մշակ, 9.06.1882:
- ¹⁶⁸ Մշակ, 2.02.1884:
- ¹⁶⁹ Նոյն:

A BRIEF VIEW ON THE HISTORY OF
THE ARMENIANS IN SHAMAKHI (19TH C.)

(Summary)

GEVORG STEPANYAN

Rich historical, archival and statistical data and information give ample evidence that Shamakhi, the oldest city in the Eastern Caucasus was inhabited by Armenians from time immemorial.

In the 19th century the Armenians of Shamakhi had an active social, economic and cultural-educational life.

The author assesses the contribution the Shamakhi Armenians made to the growth and development of the economic and socio-cultural aspects of the city, which lost its role after the regional administration was relocated in Baku.

The article names the Armenian figures of the city who held high administrative positions, and highlights particularly the school network of the Armenians of Shamakhi and their endeavour to maintain these Armenian schools.